

२०११ मानव अधिकार प्रतिवेदन : नेपाल

नेपाल एक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र हो । यहाँको राजनीतिक प्रणाली नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा आधारित रहेको छ जस अन्तर्गत कार्यकारी प्रमुखको रूपमा प्रधानमन्त्री रहेको छ र ६०१ सदस्यीय संविधानसभा नयाँ संविधान निर्माणको लागि जिम्मेवार रहेको छ । संविधानसभाले नयाँ संविधान तयार गर्नुपर्ने म्याद धेरैपटक थपिसकेको छ र पछिल्लो पटक सन् २०१२ मे २७ सम्मको लागि म्याद थपेको थियो । एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का नेता बाबुराम भट्टराई अगस्ट २८ मा संसदद्वारा प्रधानमन्त्री नियुक्त भएका थिए । सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचन पछिका उनी चौथो प्रधानमन्त्री हुन् । स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूले सन् २००८ को चुनावलाई विश्वसनीय भनेर स्वीकार गरेता पनि राजनीतिक हिंसा, धम्की र मतदानका अनियमितताका खबरहरू सुनिए । सुरक्षा फौजले गैरसैनिक निकायको आदेश अनुरूप कार्य गरे तर सुरक्षा फौजले गैरसैनिक नियन्त्रण बिना पनि स्वतन्त्र रूपमा कार्य गरेका कतिपय अवस्थाहरू भेटिए ।

मानव अधिकार दुर्व्यवहारका घटना सबैभन्दा उल्लेखनीय रूपमा सुरक्षा फौजबाट भए (नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, र सशस्त्र प्रहरीबलका सदस्यहरू लगायत) जो गैरन्यायिक हत्या, यातना, र स्वेच्छाचारी पक्राउ र थुनुवाईका लागि जिम्मेवार थिए । सरकारले प्रभावकारी रूपमा कानून लागू गर्न नसक्दा वाक्स्वतन्त्रता र प्रेस स्वतन्त्रतामा आँच आयो । र गैरकानूनी सशस्त्र समूहहरूद्वारा हिंसा र कानून तोड्ने कार्य जारी रह्यो ।

अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी समस्याहरू अन्तर्गत बन्दीगृहका अवस्था अति नै नाजुक थियो जसमा पनि थुनुवा केन्द्रहरूको अवस्था भन्ने खराब थियो । अधिकारीहरूले कहिलेकाही अत्यधिक बलको प्रयोगलाई औचित्यता दिन गैरआतङ्कवादीसम्बन्धी विधानको प्रयोग गरे । सरकार र प्रहरीका सबै तहमा भ्रष्टाचार व्याप्त थियो, र अदालतहरू राजनीतिक दबाव, घूसखोरी र धम्कीको जोखिममा रहे । सरकारले कहिलेकाही भेला हुने स्वतन्त्रतामा बन्धेज लगायो । सरकारले शरणार्थीहरूको स्वतन्त्रता र विशेषगरी तिब्बती समुदायको स्वतन्त्रतालाई सीमित गर्ने कार्य गर्‍यो । महिलाविरुद्ध भेदभाव एक समस्या थियो र लैङ्गितालाई आधार बनाई भेदभाव गरिने नागरिकतासम्बन्धी कानूनले राज्यविहीनताको अवस्थालाई थप सघाउ पुऱ्यायो । महिलाविरुद्ध घरेलु हिंसा गम्भीर समस्याको रूपमा रह्यो, र दाइजोसम्बद्ध मृत्युहरू भए । बालबालिकाविरुद्ध हिंसा व्याप्त थियो, यद्यपि ती विरुद्ध कानूनी कार्यवाही भने विरलै भए । बालबालिका माथिको व्यापारिक यौन शोषण गम्भीर समस्याको रूपमा रह्यो । अपाङ्गता भएका व्यक्ति, केही जातीय समूह, र एचआईभी/एड्स लागेका मानिसहरू विरुद्धको भेदभाव एक समस्या थियो । जातीयतामा आधारित भेदभावसम्बन्धी हिंसा भए । कामदारका अधिकारहरूमा केही बन्धेज लगाइयो, र जबर्जस्ती श्रम र कमैया प्रथा र बाल श्रम उल्लेखनीय समस्याका रूपमा रहे ।

मानव अधिकार हननकर्ताहरूका लागि दण्डहीनता गम्भीर समस्याको रूपमै रह्यो । सुरक्षा फौजमा होस् या सरकारका अन्य निकायमा, सरकारले अख्तियार दुरुपयोग गर्ने अधिकारीहरू माथि कार्यवाही गर्न वा दण्डसजाय दिन सीमित कदम मात्र चाल्यो । व्यक्तिगत अख्तियार दुरुपयोगमाथि छानबीन गरिने र अपराधीहरूलाई कानूनी दण्ड दिने कार्य कहिलेकाही भए तर सशस्त्र द्वन्द्वका बेला भएका गम्भीर दुरुपयोगका

घटनाहरू लगायतका धेरैजसो दूरुपयोगका घटनाहरूमा जवाफदेहिताको अभावका कारण दण्डहीनताको वातावरण सिर्जना गर्‍यो । मानव अधिकार हननका मुद्दामा आरोपित वा दोषी ठहर भएका सैनिक व्यक्ति, माओवादी, र राजनीतिमा संलग्न अन्य व्यक्तिहरूमाथि अदालतद्वारा जारी पक्राउ आदेशलाई अधिकारीहरू लागू गर्न असमर्थ भए ।

विशेषगरी तराई क्षेत्रमा विभिन्न सशस्त्र समूहले जनसाधारण, सरकारी अधिकारी, निश्चित जातीय समूहका व्यक्ति, माओवादी जनसेना र एकअर्कामाथि आक्रमण गरे । माओवादीसम्बद्ध योङ्ग कम्युनिष्ट लीग (वाईसीएल) का केही सदस्य जबर्जस्ती असुली र धम्कीका लागि जिम्मेवार थिए, यद्यपि यस वर्ष त्यस्ता घटनाको संख्यामा कमी आयो । अन्य साना जातीयतामा आधारित सशस्त्र समूहहरू हत्या, अपहरण, जबर्जस्ती असुली र धम्कीका लागि जिम्मेवार थिए । बेपत्ताका घटनाहरू (विशेषगरी तराई क्षेत्रमा) का लागि सशस्त्र समूहहरू जिम्मेवार थिए । देशभरि नै सशस्त्र समूह, अपराधी, र राजनीतिक दलहरूले पत्रकारहरूलाई धम्क्याउन हिंसाको धम्की दिने गरे ।

भाग १ : व्यक्तिको अखण्डताको सम्मान तथा निम्न कुराबाट मुक्ति :

(क) स्वेच्छाचारी वा गैरकानूनी रूपमा जीवनबाट वञ्चित गर्ने काम

सरकार र सरकारका प्रतिनिधिहरूले गरेका स्वेच्छाचारी वा गैरकानूनी हत्याका थुप्रै खबरहरू आए । स्थानीय मानव अधिकार संस्था अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक) का अनुसार यस वर्ष प्रहरीको हातबाट कम्तीमा पनि आठजना र सैनिको हातबाट एकजना व्यक्तिको हत्या भयो । जनवरी १३ मा प्रहरीले जनकपुर जिल्लाका शम्भु पासवानलाई पक्राउ गरी भारतको सीमा नजिकै पर्ने भैरहवा प्रहरी चौकीमा कुटपीट गरी मारे । प्रहरी अधिकारीहरूले पासवानको मृत्यु उपचारको क्रममा भएको हो भनी दाबी गरेता पनि उनलाई लगिएको अस्पतालले पासवानको मृत्यु अस्पताल आइपुग्नु अगावै भएको ठहर गरेको थियो । प्रहरी प्रशासनले कुटपीटमा संलग्न दुई प्रहरी अधिकृतविरुद्ध फौजदारी उजुरी दर्ता गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको भएता पनि वर्षको अन्त्यसम्ममा त्यस्तो कुनै कार्य भएको थिएन ।

सन् २०१० मार्चमा नेपाली सेनाका सदस्यहरूले दुईजना दलित (तल्लो जातका “अछुत”) महिला देवीसरा विक र अमृता विक तथा १२ वर्षिया बालिका चन्द्रकला विकको सुर्खेत जिल्लामा पर्ने बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र हत्या गरेका थिए । यद्यपि नेपाली सेनाले सो समूहले हातहतियार बोकेको र चोर शिकारमा संलग्न रहेको आरोप लगाएता पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धान अनुसार ती तीन महिला माथि केही दूरीबाट पछाडिबाट गोली हानिएको थियो । आयोगले सह सेनानी सुबोध कुँवरको नेतृत्वमा रहेको ज्वला दल गणका १५ जना सैनिक लगायत घटनामा संलग्न व्यक्तिहरू विरुद्ध कारवाहीको लागि सिफारिश गर्‍यो । साथै आयोगले मृतकका परिवारलाई रु ३००,००० (३,५२५ डलर) क्षतिपूर्ति र मृतक महिलाका बालबालिकालाई निःशुल्क शिक्षाको लागि सिफारिश गर्‍यो । सन् २०१० मा गरिएको आन्तरिक छानबीन पश्चात् सेनाले आफ्ना सैनिकहरूले इमान्दारीका साथ आफ्ना कर्तव्य पालना गरेको दाबी गर्‍यो । सैनिक

अदालतले घटनामा संलग्न कसैमाथि पनि कारवाही गरेन । सरकारले मृतकका दाहसंस्कारका लागि मृतकका परिवारलाई रु २५,००० (२९५ डलर) प्रदान गर्‍यो ।

मे ३१ मा चितवन जिल्ला अदालतले गोविन्द बहादुर बटाला “जिवित” लाई सन् २००८ मा भएको व्यापारी रामहरि श्रेष्ठको हत्याको लागि तीन वर्ष कैद सजाय तोक्यो । एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का सदस्य बटालाले तीन वर्ष न्यायिक हिरासतमा बिताइसकेका कारण उनी कुनै थप सजाय भोग्नु नपरी छुटेका थिए । बटालालाई पछि श्रेष्ठको अपहरणको आरोपमा हिरासतमा राखिएको थियो । हत्याको मतिपारको आरोपमा बटालाले चितवन जेलमा तीन वर्ष समय बिताइसकेका कारण उनीमाथि अपहरणको छुट्टै मुद्दा लगाउन नमिल्ने भनी जुन २१ मा सर्वोच्च अदालतले प्रहरीलाई उनको रिहाईको लागि आदेश गर्‍यो । वर्षको अन्त्यसम्म पनि प्रहरीले श्रेष्ठको मुद्दामा दोषी ठानिएका अर्का व्यक्ति वरिष्ठ माओवादी नेता काली बहादुर खमको खोजी गरिरहेका थिए ।

मानव अधिकार समूहहरूले ठूलो चर्चा प्राप्त गरेको मुद्दाहरू मध्येका एक भनी पहिचान गरेको सन् २००४ को १५ वर्षिया मैना सुनुवार हत्याकाण्ड मुद्दाको सम्बन्धमा हालसम्म कोही पनि जिम्मेवार ठहर भएका छैनन् । काभ्रे जिल्ला अदालतका अनुसार अदालतले कागजात पेश गर्न दिएको आदेशको नेपाली सेनाले आंशिक रूपमा पालना गर्‍यो तर ओरोपित सेनानी निरञ्जन बस्नेतलाई निलम्बन गर्ने वा अदालतसमक्ष बुझाउने कार्य भने गरेन । आन्तरिक सैनिक अनुसन्धानले बस्नेतलाई निर्दोष ठहर गर्‍यो । नेपाली सेनाको अनुसन्धानको क्रममा दिइएका बयानहरू अनुसार बस्नेत सुनुवारको थुनुवाई र सोधपुछको समयमा उपस्थित थिए जुन समयमा “पानी खनाउने” र “विद्युतीय भट्टा दिने” जस्ता सोधपुछका तरिकाहरू प्रयोग भएका थिए । फेब्रुवरी १७ मा मैनाकी आमा देवी सुनुवारले प्रधान सेनापतिलाई सम्बोधन गर्दै एउटा खुला पत्र पठाइन् जसमा प्रधान सेनापतिलाई हत्यामा संलग्न सेनानी बस्नेत लगायत सबैलाई हस्तान्तरण गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्न अग्रगामी भूमिका खेल्न आग्रह गरेकी थिइन् । वर्षको अन्त्यसम्म प्रधान सेनापतिले सो चिठीको प्रत्युत्तरमा कुनै कदम चालेका थिएनन् । मुद्दामा आरोपित र सेनाबाट अवकास प्राप्त गरिसकेका अन्य तीन व्यक्ति फरार अवस्थामा छन् ।

तराई क्षेत्रमा हिंसाको क्रम जारी रह्यो । प्रायः जातीयतामा आधारित केही सशस्त्र समूहहरू एकआपसमा र स्थानीय जनसमुदायसँग मुठभेड गरे । प्रहरीले पूर्ण रूपमा अमनचैन प्रदान गर्न सकेन । यद्यपि यस वर्ष तराईका प्रायः भागमा सुरक्षा स्थितिमा सुधार आयो । वर्षभरि नै माओवादीका सदस्य, माओवादी सम्बद्ध वाइसीएल र तराईका जातीयतामा आधारित चोइटेका अन्य समूहहरूले हिंसा, जबर्जस्ती चन्दा असुली र धम्की दिने काम गरिरहे ।

इन्सेकका अनुसार वर्षको मध्यसम्ममा तराई क्षेत्रमा सक्रिय सशस्त्र समूहहरूले ११ व्यक्ति र अपरिचित समूहहरूले ८९ जनाको हत्या गरे । फेब्रुवरी २४ मा एक सशस्त्र समूहका सदस्यहरूले बारा जिल्ला भूमि कर कार्यालयका सरकारी कर्मचारी माधव थापालाई घरमा टिभी हेरिरहेका अवस्थामा गोली हानी हत्या गरे । जयकृष्ण गोइतको नेतृत्वमा रहेको अखिल तराई मुक्ति मोर्चाले थापा एक भ्रष्ट अधिकारी रहेको आरोप लगाउँदै हत्याको जिम्मेवारी लियो । थापासँग निकट व्यक्तिहरूले ती आरोप अस्वीकार गरे । वर्षको

अन्त्यसम्ममा यससम्बन्धी थप जानकारी उपलब्ध भएन । इन्सेकले माओवादी दल र दलसँग सम्बद्ध वाइसीएलद्वारा दुईजनाको हत्या भएको रिपोर्ट गर्‍यो । इन्सेकका अनुसार सन् २०११ मा अपरिचित समूहहरूद्वारा ८९ व्यक्तिको हत्या र ५९ जनाको अपहरण भयो जसको तुलनामा सन् २०१० मा ११७ व्यक्तिको हत्या र ८३ जनाको अपहरण भएको थियो ।

(ख) बेपत्ता

यस वर्ष सरकारी फौज बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न रहेको कुनै पनि रिपोर्ट आएनन् ।

दश वर्षे माओवादी विद्रोह (सन् १९९६ - २००६) का अवधिमा बेपत्ता पारिएकाहरूको यथार्थस्थिति थाहा हुन सकेन । अगष्ट ३० मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले एक सार्वजनिक प्रतिवेदन जारी गर्‍यो जसमा ७८९ वटा समाधान हुनै बाँकी बेपत्ताका मुद्दाहरू रहेको उल्लेख गरिएको थियो जसमध्ये ६१९ वटामा राज्यको संलग्नता रहेको हुनसक्ने विश्वास व्यक्त गरिएको थियो । वर्षको अन्त्यसम्म सरकारले बेपत्ता गराउने सरकारी अधिकारी वा माओवादी कसै माथि पनि कानूनी कारवाही चलाएन र आयोगले पहिचान गरेका ६१९ जना राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक गरेन । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अगष्टको प्रतिवेदनमा विद्रोहका बेला बेपत्ता पारिएका समाधान गर्न बाँकी १७० वटा मुद्दाहरूमा माओवादी जिम्मेवार रहेको हुनसक्ने विश्वास व्यक्त गरिएको छ । वर्षको अन्त्यसम्ममा सरकारले बेपत्ता पार्ने कार्यको संलग्नताका लागि कुनै पनि माओवादीउपर कानूनी कार्यवाही चलाएको थिएन ।

सन् २०१० मा रेड क्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी) ले आफ्नो वेबसाइटमा हराएका १,३६९ जना व्यक्तिहरूको नामको सूची प्रकाशन गर्‍यो । यस वर्षको अन्त्यमा आइपुग्दा सूचीमा १,३८३ नामहरू थिए । आइसीआरसी र नेपाल रेड क्रस समाजले सन् २००९ मा १,३४८ जना, सन् २००८ मा १,२२७, र सन् २००७ मा ८१२ जना हराएका व्यक्तिहरूको सूची सार्वजनिक गरेका थिए ।

माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशङ्कामा सन् २००३ मा ४९ जनालाई पक्राउ गरी काठमाडौँस्थित महाराजगञ्ज ब्यारेकमा थुनामा राखिएको बारे ओएचसीएचआरले तयार पारेको प्रतिवेदनमा सरकारले कुनै पाइला चालेन, न त सन् २००१ र २००४ बीच बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पारिएका कम्तीमा १७० जनाहरू बारे ओएचसीएचआरको प्रतिवेदनमा नै कुनै पाइला चाल्यो ।

सन् २००१ र २००४ बीच बर्दिया जिल्लाबाट बेपत्ता पारिएका कम्तीमा १७० जनाबारे सन् २००८ मा मानव अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) ले तयार गरेको प्रतिवेदनमा सरकारले कुनै पाइला चालेन, न त माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशङ्कामा सन् २००३ मा पक्राउ गरिएका र काठमाडौँस्थित महाराजगञ्ज ब्यारेकमा थुनामा राखिएका र तत्पश्चात् बेपत्ता पारिएका ४९ जनाका बारे सन् २००६ मा ओएचसीएचआरले तयार पारेको प्रतिवेदनमा नै कुनै पाइला चालियो । मानव अधिकार संस्थाहरूले पटक पटक सरकारलाई सेनाको नेतृत्वको श्रृङ्खलापङ्क्ति भित्रको जिम्मेवारी लगायत

महाराजगञ्ज ब्यारेकमा भएका मानव अधिकारका हननहरूबारे छानबीन गर्न आग्रह गर्‍यो । घटनामा आरोपित वरिष्ठ सैनिक अधिकृत मध्येका एक सेनानी तोरण बहादुर सिंहले जुनमा सेनाबाट अवकास प्राप्त गरे ।

इन्सेकका अनुसार यस वर्ष १४४ वटा अपहरणका घटना घटे । अपहरणहरू प्रायः फिरौती रकमका लागि र तराई क्षेत्रमा बढी भए जहाँ सशस्त्र समूहहरू तुलानात्मक रूपले दण्डहीनतामा कार्य गरे ।

(ग) यातना र अन्य क्रूर, अमानवीय, तथा बदनाम गर्ने व्यवहार वा सजाय

सन् २००७ को अन्तरिम संविधानमा यातनालाई अपराध घोषणा गरिएता पनि कानूनमा भने अपराधीहरूलाई सजाय दिने सम्बन्धमा स्पष्ट मार्गदर्शन छैनन्, र नागरिकलाई यातना दिने वा उनीहरूमाथि दूर्व्यवहार गर्ने प्रहरी लगायत कसैमाथि पनि यातनाका सम्बन्धमा कानूनी कार्यवाही गरिएन । यातना क्षतिपूर्ति ऐनले यातना पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको छ । पीडितले उजुरी हाली अदालतमा मुद्दा लड्नुपर्ने हुन्छ । सन् २००९ देखि दर्ता भएका ३० वटा मुद्दाका अलावा यस वर्ष दुईवटा मुद्दा दर्ता भए । तीमध्ये तीनवटा मुद्दा अदालत बाहिर सम्झौता भएको कारण हटाइएका थिए, छवटा मुद्दा अदालतले तोकेको मितिमा पीडित अदालतमा उपस्थित नभएको कारण रद्द भएका थिए, दुईवटा मुद्दामा यातना प्रमाणित गर्न पर्याप्त प्रमाण नभएको पाइएको थियो, र सातवटा मुद्दामा क्षतिपूर्ति प्रदान गरिएको थियो । बाँकी मुद्दाहरू विचाराधीन अवास्थामा थिए ।

यस वर्ष मानव अधिकार गैरसरकारी संस्था एडभोकेसी फोरमले रिपोर्ट गरेअनुसार जनवरी र डिसेम्बरबीच सोधपुछ गरिएका ४,१८७ जना थुनुवाहरू मध्ये ६८९ जनाले राज्यका अड्गहरूबाट यातना भएको बताएका थिए । सरकारले सुरक्षा फौजको क्रूरताबारे पर्याप्त र स्वतन्त्र छानबीन गरेन र संलग्न हुनेहरू प्रति उल्लेख्य अनुशासनिक कारवाही गरेन । प्रतिशोधको डरले कतिपय थुनुवाहरूले प्रहरी विरुद्ध उजुरी हाल्न चाहेनन् । सन् २०१० को तुलनामा मुद्दाको संख्यामा केही वृद्धि भएको हो ।

बाल अधिकार क्षेत्रमा कार्यरत एक प्रमुख स्थानीय गैरसरकारी संस्था चाइल्ड वर्कर्स इन नेपाल कन्सन्ड सेन्टरले १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाको ६९ वटा मुद्दाहरूबारे (जसमध्ये ६६ जना बालक थिए) राखेको अभिलेख अनुसार बालबालिकालाई थुनामा राखिएको र सोधपुछका क्रममा उनीहरूमाथि कुनै न कुनै किसिमको शारीरिक वा मानसिक दूर्व्यवहार गरिएको उल्लिखित छ । बालबालिकाका अनुसार उनीहरूलाई बाँसको लट्ठीले हिकार्उने, लात्तीले वा मुट्ठीले हान्ने, उनीहरूमाथि थुक्ने, र कपाल तान्ने कार्य भए । प्रायःजसो बालबालिका चोरीका मुद्दामा पक्राउ परेका थिए । थुनामा राख्न कानूनसम्मत बनाउनका निम्ति ३० प्रतिशत मुद्दामा थुनुवा बालबालिकाको उमेर १६ वर्ष वा माथि भनी गलत रूपमा लेखिएको थियो । त्यसैगरी जब जब सडक बालबालिका बस्ने क्षेत्रबाट प्रहरीलाई अपराधिक गतिविधिको खबर आउथ्यो प्रहरीले अपराधमा सडक बालबालिका नै संलग्न भएको हुनसक्ने आशङ्का गरी उनीहरूलाई पक्राउ गर्थे । बारम्बार रूपमा उनीहरूलाई पक्राउ गरिएको रात थुनामा राखी थुनुवा केन्द्रका चर्पी सफा गर्न लगाइन्थ्यो र प्रायः अपराधको आरोप लागे पश्चात् उनीहरू सुत्ने क्षेत्रका वासिन्दाले उनीहरूमाथि दूर्व्यवहार गर्थे ।

विभिन्न रिपोर्टका अनुसार जुलाई २१ मा प्रहरीले निजामिद्दिन सेख (उपनाम बब्लु) लाई बाँके जिल्ला नेपालगञ्जमा पक्राउ गरी सोधपुछका लागि प्रहरी चौकी लगे । सेखका अनुसार उनलाई कालो पट्टी र हथकडी लगाई अग्लो स्थानमा घचेटिएको थियो । उनको पछि ढाँड भाचिएको अवस्थामा अस्पतालको विस्तरामा होस आएको थियो । डाक्टरको जाँचले उनका पाउमा निला र राता डाम, कोतारिएका डाम, र तल्लो ओठ र शरीरमा निलडाम लगायतका दूर्व्यवहारका थप सङ्केतहरू देखाएको थियो । वर्षको अन्त्यसम्ममा प्रहरीले सेखमाथि कुनै पनि अपराधको लागि कारवाही गरेको अवस्था थिएन, र पक्राउ र यातनामा संलग्न कुनै पनि प्रहरी माथि कारवाही चलाइएको थिएन ।

एड्भोकेसी फोरमले जनवरी र जुनबीचको अवधिमा गैरराज्य तत्वहरू विरुद्ध ४२ वटा यातनाका मुद्दाहरू भेट्टाए जसमध्ये माओवादी विरुद्ध २५ वटा मुद्दा, माओवादीसम्बद्ध वाइसीएल विरुद्ध एउटा, र अखिल नेपाल राष्ट्रिय स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन विरुद्ध एउटा थिए । गैरराज्य तत्वबाट भएका क्रूरताको सरकारले पूर्ण रूपमा अनुसन्धान गर्न असफल रह्यो ।

जमीन मुनि राखिएका विष्फोटक पदार्थ विरुद्धका अभियानकर्ताहरूले घरेलु स्तरमा निर्मित बमहरू (आइईडी) चिन्ह नलगाइएको अवस्थामा देशभरी यत्रतत्र छरिएर रहेको दाबी गरे । इन्सेकका अनुसार द्वन्द्वका बेला माओवादी र नेपाली सेनाले जमीन मुनि बिछ्याएका विष्फोटक पदार्थ तथा घरेलु बमका कारण यस वर्ष २२ वटा घटना घटे जस अन्तर्गत १० व्यक्तिको मृत्यु भयो र २३ जना घाइते भए । युनिसेफले नेपाल जमीने बम रहित देशका रूपमा औपचारिक रूपमा घोषणा भएको दिन जुन १४ पश्चात् १६ जना घाइते भएको रिपोर्ट गर्‍यो । द्वन्द्वका बेला सेनाले १२,०७० वटा जमीने बम ५३ वटा स्थानमा र साथै १,०७८ वटा आइईडीहरू बिछ्याएका थिए ।

माओवादीले कुनै पनि जमीने बम बिछ्याएनन् तर हजारौं आइईडीहरू प्रयोग गरेका थिए । युएन माइन एक्शन टीमका अनुसार सन् २००७ मा माओवादी लडाकुहरूलाई शिविरमा राखिए पश्चात् ५२,००० भन्दा बढी माओवादीका आइईडीहरू नष्ट गरिएका थिए ।

कारागार र थुनुवा केन्द्रको स्थिति

कारागारको स्थिति निकै दयनीय थियो र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको थिएन भने थुनुवा केन्द्रहरूको स्थिति अझ खराब थियो । सरकारले सामान्यतया स्वतन्त्र मानव अधिकार पर्यवेक्षकहरूलाई कारागार प्रवेश गर्ने अनुमति दियो ।

कारागार व्यवस्थापन विभागका अनुसार जुलाई १५ सम्ममा १०,६९९ पुरुष, ८२९ महिला, बन्दी आमाबाबुका ७९ आश्रित बालबच्चा, र ७५७ विदेशी नागरिक गरी जम्मा १२,३६४ बन्दीहरू हिरासतमा थिए । सामान्यतया पुरुष र महिलाका लागि छुट्टाछुट्टै कारागारको व्यवस्था गरिएता पनि केही कारागारहरूमा धेरै बन्दीहरू भएर ठाउँको अभावमा महिला र पुरुषलाई एउटै कारागारमा तर छुट्टाछुट्टै सेलमा राखियो । सन् २०११ अक्टोबरको एक विश्वसनीय समाचार रिपोर्टको अनुसार ६५ जना बन्दी राख्ने क्षमता भएको काभ्रे जिल्ला बन्दीगृहमा १३१ बन्दीहरू राखिएको थियो । एड्भोकेसी फोरमका अनुसार सरसफाईको पर्याप्त व्यवस्था

गरिएको थिएन र गम्भीर अवस्थाका थुनुवाहरूका लागि राम्रो स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध थिएन । बन्दीहरूलाई सामान्यतया इनारको पानी वा फिल्टर गरिएको पानीमा पहुँच थियो, यद्यपि केहीलाई भने केवल फिल्टर नगरिएको र फोहोर पानीमा मात्र पहुँच थियो ।

बाल अपराधी थुनुवा केन्द्रको सुविधाको अभावमा बालबालिकाहरूलाई कहिलेकाही वयस्क कैदीसँगै राखियो र कैद काटिरहेका कैदीका छाराछोरीहरूलाई उनीहरूसँग रहन दिइयो ।

हाल सरकारद्वारा सञ्चालित एउटा मात्र बाल सुधार गृह भक्तपुरको सानो ठिमीमा अवस्थित छ । कारागार व्यवस्थापन विभागका अनुसार पुर्पक्षपूर्वका बालबालिकाहरूलाई त्यहाँ पठाईयो र दोषी ठहरिएका बन्दीहरूका साथ राखिएन । पुर्पक्षपूर्वको प्रयोजनको लागि पर्याप्त ठाउँको अभावका कारण पुर्पक्षपूर्वका वयस्क थुनुवाहरूलाई दोषी ठहरिएका बन्दीहरूसँग राखियो ।

बन्दी र थुनुवाहरू भेट्न आउने व्यक्तिहरूलाई न्यायोचित पहुँच दिइयो र धार्मिक अवसरहरू मनाउन दिइयो । बन्दीहरूले उजूरी गर्न पाउने प्रक्रियाहरूको व्यवस्था गरिएको थियो तर उजूरीबारे गैरसरकारी संस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले जानकारी पाएको अवस्थामा मात्र अधिकारीहरू उजूरी उपर शिघ्र कार्यवाही प्रक्रिया चलाउँथे । बन्दीहरूका उजूरी बुझ्नका लागि बन्दीगृहमा कुनै अधिकारी राखिएको थिएन ।

सरकारले सामान्यतया राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, आईसीआरसी र ओएचसीएच्आरलाई पूर्व सूचना बिना कारागार तथा सैनिक र प्रहरी हिरासतमा राखिएका थुनुवाहरूलाई भेट्ने अनुमति दियो, यद्यपि थुनुवा बन्दीहरूलाई भेट्ने सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूको पहुँचलाई वर्षको पहिलो ६ महिना सीमित पारिएका खबरहरू आए । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सरकारी कारवाहीको लागि अनुमति लिने अधिकार भएता पनि सरकारले प्रायःजसो आयोगका अनुमतिहरूलाई इन्कार गर्‍यो । गैरहिंसक अपराधीका लागि कैद सजाय बाहेक अन्य वैकल्पिक व्यवस्था थिएनन् ।

(घ) स्वेच्छाचारी पक्राउ वा थुना

कानूनले स्वेच्छाचारी पक्राउ र थुनालाई निषेध गरेको छ तर सुरक्षा फौजले वर्षभरि स्वेच्छाचारी पक्राउहरू गरे । प्रहरीले अभियुक्तहरूलाई गैरकानूनी रूपमा प्रायः प्रमुख जिल्ला अधिकृत (प्रजिअ) र सहायक प्रजिअको आदेशमा थुनामा राखी (अर्थात कानूनी सल्लाहकारको व्यवस्था बिना र खाना, औषधी तथा पर्याप्त सुविधाहरू बिना) ४८ घण्टासम्म अभियुक्तलाई थुनामा राख्न पाउने आफ्नो अधिकारको नियमित रूपमा दुरुपयोग गरिरहे । प्रजिअहरूले प्रहरीलाई सानातिना उल्लङ्घन गर्ने (जस्तै कर नतिर्ने) व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्न आदेश दिनु कुनै नौलो कुरा थिएन र त्यस्ता धेरै आदेशहरू (जुन प्रायः मौखिक हुन्थे) को अभिलेखिकरण भएनन् र ती कार्यहरू राजनीतिबाट अभिप्रेरित देखिन्थे ।

प्रहरी तथा सुरक्षा संयन्त्रको भूमिका

नेपाल प्रहरी देशमा शान्ति र अमन चयन कायम गर्नको लागि जिम्मेवार निकाय हो र सशस्त्र प्रहरी बलले सहायकको भूमिका खेल्दछ । माओवादी र तराईका सशस्त्र समूहहरूको संलग्नता भएको धेरैजसो हिंसाका घटनाहरूमा प्रहरी छेउ लागेर बस्यो । वर्षभरि थुप्रै त्यस्ता घटनाहरू भए जसमा प्रहरीले मानिसहरूलाई गैरकानूनी कामको लागि प्रक्राउ गर्‍यो तर राजनीतिक नेताहरूले बेलाबखत नेपाल प्रहरीलाई थुनुवाहरूको रिहाईको लागि दबाव दिए ।

नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाली सेनाका मानव अधिकार हननका कार्यहरू हेर्ने सेलहरू भएता पनि सो सेलहरू मुद्दाहरूको अनुसन्धानमा भन्दा तालिम र क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरूमा सीमित थिए । भ्रष्टाचार र दण्डहीनता गम्भीर समस्याका रूपमा रहे । नेपाल प्रहरी सामान्यतया निःशस्त्र थियो । उसको भूमिका गैरआतङ्ककारी आपराधिक व्यवहारलाई रोक्ने वा अनुसन्धान गर्ने रहेको छ ।

जिल्ला स्तरमा नेपाल प्रहरीले प्रायः माथिल्लो निकायको निर्देशन बिना नै काम गर्‍यो जसले गर्दा कानून लागू गर्ने कुरामा आफैले निर्णय गर्ने अवस्था आयो । प्रहरी दुर्व्यवहार र घुसखोरीका थुप्रै घटना देखिने क्रम जारी रह्यो । नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाली सेनासँग सुरक्षा फौजबाट हुने दुर्व्यवहार अनुसन्धान गर्ने संयन्त्रहरू छन् तर अनुसन्धानहरू आन्तरिक हुने र पूर्ण रूपमा पारदर्शी नहुने गर्छन् । नेपाल मानव अधिकार आयोग र सुरक्षा फौजका आन्तरिक कार्यालयहरूले मानव अधिकारसम्बन्धी तालिम र सुरक्षा फौजको सुधारसम्बन्धी तालिम प्रदान गरे ।

पक्राउ प्रक्रिया र थुनामा रहँदा गरिएको व्यवहार

स्वेच्छाचारी पक्राउ : कानूनले कितान गरे अनुसार सुरक्षा र लागुऔषधको हननको शङ्का भएका मुद्दाहरूमा बाहेक अधिकारीहरूले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु पूर्व पक्राउ पूर्जा प्राप्त गर्नुपर्छ र पक्राउ गरेको व्यक्ति विरुद्ध पक्राउ गरेको २४ घण्टा भित्र मुद्दा दायर गर्नुपर्छ वा रिहा गर्नुपर्छ । थुनुवाहरूलाई पक्राउ भएको कैयौं दिन पश्चात् पनि गैरकानूनी थुनामा राखिएका केही घटनाहरू अझै पनि भए ।

यदि अदालतले थुनालाई मान्यता दिएको खण्डमा कानूनले प्रहरीलाई थुनुवालाई २५ दिनसम्म थुनामा राखी अनुसन्धान पूरा गर्न र चाहिएमा सात दिनसम्म थप अधिकार दिएको छ तर प्रहरीले कहिलेकाही थुनुवाहरूलाई बढी समय थुनामा राखे । केही मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले पक्राउ परेको २४ घण्टा भित्र अदालतसमक्ष उपस्थित नगराइएका थुनुवाहरूलाई रिहा गर्न आदेश दियो । शरणार्थी लगायतका केही विदेशीहरूले धरौटीमा छुट्न गाह्रो भएको बताए । अन्तरिम संविधानले अभियोग दर्ता नभइसकेको अवस्थामा पनि थुनुवालाई आफ्नो रोजाईको वा राज्यद्वारा बन्दोवस्त गरिएको वकिल राख्न पाउने व्यवस्था गरेको छ तर थोरै थुनुवाहरूसँग मात्र आफ्नै वकिल राख्न सक्ने क्षमता थियो ।

थुनुवाहरूसँग उनीहरूलाई आफ्ना परिवारका सदस्यले भेट्न पाउने कानूनी अधिकार छ । तर व्यवहारमा भने प्रहरीले कारागार पिच्छे फरक स्तरको पहुँच दिए । धरौटीमा छुट्न सक्ने व्यवस्था भए पनि धरौटी रकम अधिकांश नागरिकहरूका लागि निकै नै ठूलो थियो ।

पुर्पक्षपूर्व थुना : पुर्पक्षका लागि राखिने थुनाको अवधि प्रायः अदालती कारवाही र कसुर ठहर पछि हुने अवधि भन्दा बढी हुने गर्छ । पुर्पक्षका लागि राखिने थुनाको अवधिलाई कसुर ठहर पछि दिइएको अवधिबाट कटाइयो ।

सार्वजनिक सुरक्षा ऐन बमोजिम सुरक्षा बलहरूले त्यस्ता व्यक्तिलाई पक्रन सक्दछन् जसले आन्तरिक सुरक्षा र शान्ति, अरु देशसँगको सौहार्द सम्बन्ध तथा नागरिक नागरिक बीचको तथा वर्ग र धर्म बीचको सम्बन्ध खलबल गर्ने कार्य गर्दछन् । सरकारले १२ महिनासम्म नागरिकलाई बिना अभियोग निवारक नजरबन्दमा राख्न सक्तछ जबसम्म सो थुनाले ऐनका आवश्यकताहरूको पालना गरेको हुन्छ । ऐन बमोजिम निवारक नजरबन्दमा अदालतको कुनै वास्तविक कानूनी भूमिका हुँदैन ।

सार्वजनिक अपराधसम्बन्धी ऐन लगायतका अन्य कानूनले अभियोग बिना २५ दिनसम्म थुनामा राख्न पाउने अधिकार दिएको छ । यस ऐनले शान्ति खल्वल्याउने, तोडफोड, हूलदडगा र भगडा जस्ता अपराधलाई समेट्छन् । मानव अधिकार अनुगमनकर्ताहरूले प्रजिअसँग चाहिनेभन्दा बढी तजविजी अधिकार रहेकोमा चिन्ता जाहेर गरे । प्रहरीले नागरिकहरूलाई बारम्बार यस ऐन अन्तर्गत पक्राउ गर्छो र बिना अभियोग छोटो समयको लागि थुनामा राख्यो ।

एडभोकेसी फोरमका अनुसार केही घटनाका थुनुवाहरूलाई कानूनले दिएको २४ घण्टा समयावधि पछि मात्र न्यायिक निकायसमक्ष प्रस्तुत गरियो र भनिन्छ थुनुवालाई गरिएको कुटपिटको घाउ निको हुनको लागि सो समय लिइएको हो ।

प्रहरीले पक्राउ पछि थुनुवाहरूलाई थुनामा राख्न निजी घरहरूको प्रयोग गरेको कुरामा गैरसरकारी संस्थाहरूले आपत्ति प्रकट गरे ।

(ड) निष्पक्ष सार्वजनिक सुनुवाईबाट बञ्चित

कानूनले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेको छ तर अदालतहरू राजनैतिक दबाब, घुसखोरी र धम्कीको जोखिम भैरहे रहे । सत्ताधिकारीहरूले अदालती निर्णयहरूको नियमित रूपमा सम्मान गरेनन् । सर्वोच्च अदालतसँग संविधानसभाले पारित गरेको विधेयक संविधानसम्मत भए नभएको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार छ । पुनरावेदन र जिल्ला अदालतहरूले धेरै मुद्दाहरूमा स्वतन्त्रता र निष्पक्षता प्रदर्शन गरे तर पनि कहिलेकाही उनीहरू राजनीतिक दबाबबाट प्रभावित रहे ।

मुद्दा प्रक्रिया

कानूनले कानूनी सल्लाहाकार राख्न पाउने अधिकार, कानूनको नजरमा समान सुरक्षा, एउटै कसूरमा एउटै व्यक्तिलाई दुईपटक मुद्दा चलाउन नपाइने, भूतलक्षी कानूनको प्रयोगबाट सुरक्षा, र सार्वजनिक सुनुवाईका व्यवस्थाहरू प्रदान गरेता पनि केही सुरक्षा र भन्सारसम्बन्धी मुद्दाहरूमा बाहेक यी अधिकारहरू समान रूपमा प्रयोग भएनन् । मानव बेचबिखन र लागु औषध ओसारपसार जस्ता केही मुद्दाहरू बाहेक जसमा प्रमाणको भार प्रतिवादी माथि हुन्छ, प्रतिवादीहरूसँग निर्दोषताको अनुमानको अधिकार हुन्छ । न्यायाधीसहरूले मुद्दाको किनारा लगाउँछन्, न्यायमण्डलीको व्यवस्था छैन । कानूनले थुनुवालाई कानूनी प्रतिनिधित्वको तथा अदालतद्वारा नियुक्त वकील, सरकारी वकील वा निजी वकील राख्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । तर सरकारले निवेदन गरेकालाई मात्र कानूनी सल्लाहाकारको व्यवस्था गर्‍यो । आफ्ना अधिकारहरूकाबारे जानकारी नभएका व्यक्तिहरू कानूनी प्रतिनिधित्वबाट बञ्चित हुनसक्दछन् । प्रतिरक्षा वकीलहरूले अभियोक्ताहरूलाई जिरह गर्नसक्छन् । कानून अनुसार प्रतिरक्षा वकीलहरूसँग सरकारसँग भएका प्रमाण माथि पहुँच गर्ने अधिकार हुन्छ तर उनीहरूलाई त्यस्तो किमिमको पहुँच प्राप्त गर्न निकै कठिन प‍यो । सफाई लगायत तल्लो अदालतका सम्पूर्ण निर्णयहरूमाथि पुनरावेदन हालन मिल्छ । मुद्दाहरूको लागि अन्तिम आश्रय सर्वोच्च अदालत हो ।

सैनिक व्यक्ति संलग्न मुद्दामा सैनिक अदालतले सैनिक संहिता अन्तर्गत फैसला गर्दछन् र त्यस्तो संहिताले सैनिक व्यक्तिलाई गैरसैनिक सरह अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । नागरिकसँग सम्बन्धित हत्या वा बलात्कारका मुद्दामा बाहेक सैनिक व्यक्तिहरू विरुद्धको मुद्दा नागरिक अदालतमा चल्दैन । नेपाली सेनाले द्वन्द्वका बेला सुरक्षा फौजद्वारा भएका मानव अधिकार हननका मुद्दाहरू नागरिक अदालतमा सुनुवाई गर्नुहुँदैन भन्ने तर्क राखेको छ । नेपाली सेनाले गरेको यस्तो कानूनको व्याख्यासँग मानव अधिकारकर्मीहरू सहमत छैनन् र सर्वोच्च अदालतका निर्णयहरूसड्गत पनि छैन । सैनिक अदालतले सैन्य सेवासँग सम्बन्धित मुद्दा भएता पनि साधारण नागरिक माथि मुद्दा चलाउन पाउँदैन र त्यस्ता मुद्दाहरू नागरिक अदालतबाट नै हेरिनुपर्दछ ।

राजनीतिक बन्दी र थुनुवाहरू

राजनीतिक बन्दी वा थुनुवाहरूबारे कुनै जानकारी प्राप्त भएन ।

नागरिक न्यायिक प्रक्रिया र उपचार

व्यक्ति वा संस्थाहरूले राष्ट्रिय अदालतहरूमा मानव अधिकार उल्लङ्घनका लागि उपचार खोज्न सक्थे । दक्षिण एसियामा मानव अधिकारका लागि कुनै क्षेत्रीय अदालतीय संयन्त्र छैन । तर यदि सबै आन्तरिक कानूनी विकल्पहरू समाप्त भएको खण्डमा व्यक्तिहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार परिषद (युएन्एच्‌आरसी) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूमा न्याय खोज्न सक्छन् । एउटा त्यस्तो उदाहरण बाँके जिल्लाका यातना पीडित युवराज गिरीको मुद्दा थियो । एड्भोकेसी फोरमको कानूनी सहायतामा गिरीले सन् २००८ मा आफ्नो मुद्दा

युएन्एच्आरसीमा पेश गरे । अप्रिल १२ को निर्णयमा युएन्एच्आरसीले सरकारलाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीका दायित्वहरू उल्लङ्घन गरेको ठहर गर्‍यो । परिषदले सरकारलाई गिरीले भोगेको यातना र दूर्व्यवहारसम्बन्धमा पूर्ण रुपमा र लगनशीलताका साथ अनुसन्धान गर्न, जिम्मेवार पक्षलाई सजाय दिन, र पीडित र उनका परिवारलाई पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न आग्रह गर्‍यो ।

सम्पत्ति फिर्ता

माओवादी र उसका सम्बद्ध संघहरूले वृहत शान्ति सम्झौताले जनाए अनुरूप केही अतिक्रमित सम्पत्ति फिर्ता दिए तर अन्य गैरकानूनी रुपमा अतिक्रमित जग्गा र सम्पत्ति भने फिर्ता दिएनन् । माओवादीसँग निकट संघहरूले थप सम्पत्ति कब्जा गरे ।

(च) गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमाथि स्वेच्छाचारी हस्तक्षेप

अपराधको घटना घटेको औचित्यपूर्ण आधार भएमा कानूनले प्रहरीलाई बिना पूर्जा खानतलासी र बरामद गर्ने अधिकार दिएको छ । त्यस्तो अवस्थामा दुई वा सोभन्दा बढी “असल चरित्र” भएका व्यक्तिको उपस्थितिमा खानतलासी गर्नुपर्दछ । यदि प्रहरी अधिकृतलाई शङ्कास्पद व्यक्तिसँग भौतिक प्रमाण भएको औचित्यपूर्ण आधार भएको लागेमा सो प्रहरी अधिकृतले अर्को प्रहरी कार्यालयलाई लिखित निवेदन पेश गर्नुपर्दछ र खानतलासी गर्दा कम्तीमा पनि प्रहरी सहायक निरीक्षक तहको अर्को अधिकृत उपस्थित हुनुपर्दछ ।

सुरक्षा अधिकारीहरूले बेलाबेलामा देशका विभिन्न भागमा सवारी रोकी गाडी र शरीरको खानतलासी लिए ।

कानूनले गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमाथिको स्वेच्छाचारी हस्तक्षेपलाई प्रतिबन्ध गरेको छ, र सरकारले सामान्यतया यी प्रतिबन्धहरूलाई व्यवहारमा सम्मान गर्‍यो ।

नागरिकलाई पुनर्वास गर्न सरकारले जबरजस्ती गरेको कुनै रिपोर्ट आएन । माओवादीको जबरजस्ती चन्दा असुली, भर्ती वा प्रतिशोधबाट बच्न भागेका केही व्यक्तिहरू घर फर्कन सकेनन् ।

खण्ड २ : नागरिक स्वतन्त्रताको सम्मान जसभित्र निम्न कुरा सम्मिलित छन् :

(क) वाक् तथा प्रेस स्वतन्त्रता

वाक् तथा प्रेस स्वतन्त्रताको स्थिति

कानूनले वाक् तथा प्रेस स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ, र सरकारले सामान्यतया यी अधिकारहरूको व्यवहारमा सम्मान गर्‍यो । तर केही अवस्थामा सरकारले कानूनलाई प्रभावकारी रुपमा लागू गर्न असमर्थ रह्यो ।

वाक् स्वतन्त्रता :

सामान्यतया नागरिकहरूले आफ्ना विचारहरू स्वतन्त्र रूपमा प्रकट गर्न पाएको अनुभव गरे । तर सरकारले तिब्बती समुदायका मानिसहरूको वाक् स्वतन्त्रतालाई भने सीमित पायो । उदाहरणको लागि पूर्वी तिब्बतको किर्ती गुम्बामा भएको कार्वाहीको विरुद्धमा काठमाडौंको बौद्धनाथ क्षेत्रको एक सामुदायिक हलमा क्षेत्रीय तिब्बती युवा क्लबका ३० जना सदस्य अप्रिल १८ देखि १९ सम्म २४-घण्टे अन्सनका लागि जम्मा भएका थिए । प्रहरीले “फ्री तिब्बत” टी-शर्ट लगाएका महिला लगायतका ती सदस्यहरूलाई आफ्नो टी-शर्ट फुकाल्न लगाए (एकजनाबाट टी-शर्ट सबैका अगाडि नै फुकालियो) र राजनीतिक नारा नभएका शर्ट लगाउन लगाए, तर उनीहरूलाई आफ्नो विरोध र अन्सन कार्यक्रम जारी गर्न भने दिइयो ।

प्रेस स्वतन्त्रता : स्वतन्त्र सञ्चार माध्यमहरू सक्रिय रहे र तिनीहरूले विभिन्न थरीका विचारहरू बिना बन्धेज अभिव्यक्त गरे । तर पत्रकारका अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने संस्था नेपाल पत्रकार महासंघका अनुसार विगतमा दण्डहीनताको वातावरणमा प्रेसका सदस्य माथि भएका आक्रमणहरूले सेल्फ सेन्सरशीपलाई बढावा दिन सक्छ । नब्बे प्रतिशत जनसंख्याका लागि रेडियो सूचनाको मूल स्रोत रह्यो ।

हिंसा र दूर्यवहार : राजनीतिक खबरहरू सम्प्रेषण गर्ने प्रेस माथि प्रहरी हस्तक्षेपका धेरै घटनाहरू घटे । उदाहरणको लागि जुन १९ मा गृह मन्त्रालयले राजनीतिक रूपमा संवेदनशील एक बैठकका क्रममा सुरक्षा अधिकारीहरूलाई काठमाडौंस्थित सरकारको केन्द्रीय प्रशासनिक कार्यालय सिंहदरबारमा पत्रकारहरूलाई प्रवेश गर्नबाट निषेध गर्न निर्देशन दियो । सञ्चार माध्यमको कडा दबाव पश्चात् पत्रकारहरूलाई भोलिपल्ट अवेर मात्र सिंहदरबार प्रवेश गर्न दिइयो ।

नेकपा एमाले पार्टीको भातृ संगठन युथ एक्शन नेपालका बारे लेख लेखे पश्चात् *नागरिक*का पत्रकार खिलनाथ ढकालमाथि जुन ५ मा विराटनगरमा आक्रमण भयो । युथ एक्शन नेपालका नेताहरूले आक्रमणको योजना बनाएको हुनसक्ने आशङ्का गरियो । आक्रमणबाट ढकाल शक्त घाइते भएका थिए । आक्रमणको निर्देशन दिने व्यक्तिका रूपमा अनुमान गरिएको युथ एक्शन नेपालका क्षेत्रीय नेता पर्शुराम बस्नेतलाई पक्राउ गर्न युथ एक्शन नेपालका केन्द्रीय नेता महेश बस्नेतले प्रहरीलाई खुला चुनौती दिए । महेश बस्नेतले युथ एक्शन नेपालबारे नकारात्मक लेख छपाएको भन्दै *नागरिक*लाई बन्द गराउने र पत्रिकाका प्रमुख सम्पादकलाई जेलमा थुन्ने धम्की दिए । सो घटना र महेश बस्नेतका तत्पश्चात्का बयानहरूले सञ्चार माध्यममा विस्तृत स्थान पायो । वर्षको अन्त्यसम्ममा पर्शुराम बस्नेत माथि अभियोग लगाइएको थियो तर उनलाई पक्राउ भने गरिएको थिएन । उनी फरार अवस्थामा छन् ।

राजनीतिक दलहरूसँग सम्बद्ध अपराधिक समूह र सशस्त्र समूहहरूले देशभरि सञ्चारकर्मी र पत्रकारहरूलाई जानीबुझी निशाना बनाए । नेपाल पत्रकार महासंघका अनुसार यस वर्ष पत्रकारहरूमाथि २४ वटा धम्की र २३ वटा आक्रमणका घटना भए जसबाट एकजनाको मृत्यु भयो । विशेषगरी काठमाडौं बाहिर दुर्गम क्षेत्रका पत्रकारहरू उनीहरूले लेखेका लेखका कारण धम्की र हिंसाबाट बढी प्रभावित बने । विरलै मात्र यस्ता किसिमका घटनामा आरोपित व्यक्तिहरूको मुद्दाको सुनुवाई भयो । महासंघका अनुसार सञ्चार माध्यमको

सुरक्षा र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्न सरकारले पर्याप्त कदमहरू चालेन, र पत्रकारहरूमाथि आक्रमण गर्ने र उनीहरूको हत्या गर्ने व्यक्तिहरूमाथि विरलै कानूनी कार्यवाही भए ।

सेन्सरशीप वा विषयवस्तुमा नियन्त्रण : अन्तरिम संविधानले छापेको वा प्रसारण गरेको विषयवस्तुका आधारमा सञ्चारमाध्यमका अनुमति पत्र खारेज गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ । सरकारको स्वामित्वमा रहेका स्टेशनहरूलाई सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रणबाट मुक्त रही स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन गर्न पाउने कानूनी आधार भएता पनि राजनीतिक प्रभावका कारण त्यस्ता स्टेशनहरू कतिपय समय सेल्फ सेन्सरशीप गर्न बाध्य बने । जुलाईमा एक स्वतन्त्र प्रोडक्शन कम्पनीले एकजना विदेशी कूटनीतिज्ञलाई लिएको अन्तर्वार्तामा माओवादीबारे सोधिएको प्रश्न नेपाल टेलिभिजनमा प्रसारण गरिदा हटाइएको थियो । सो प्रश्नले माओवादी नेतृत्वलाई अपमान गर्न सक्ने कुरा आफ्नो एक कर्मचारीलाई लागेको भनी नेपाल टेलिभिजनले बतायो । सो घटनाबारे प्रश्नहरू उठेपछि, अन्तर्वार्ता पूर्ण रूपमा पुनःप्रसारण गरियो ।

माओवादीले आफूसँग आवद्ध शक्तिशाली ट्रेड युनियन मार्फत पनि सञ्चारमाध्यमहरू माथि आफ्नो प्रभाव जमाए । तराई र पूर्वी पहाडी क्षेत्रमा सशस्त्र समूहहरूको धम्कीका कारण पत्रकारहरू सेल्फ-सेन्सरशीप गर्न बाध्य भए र आफ्नो सुरक्षाको लागि त्रसित रहे । सशस्त्र समूहहरू तथा राजनीतिक दलहरूले आफूलाई आपत्तिजनक लागेको पत्रपत्रिकाहरू जलाउने कार्य गरे ।

इन्टरनेटमा स्वतन्त्रता

सरकारले इमेल वा इन्टरनेट च्याट रुमहरूमा निगरानी राखेका रिपोर्टहरू आएनन्, र व्यक्ति र समूहहरूले इमेल लगायत इन्टरनेटमार्फत अभिव्यक्तिको आदानप्रदान गर्न पाए । सन् २०१० को तुलनामा इन्टरनेटको पहुँचमा यस वर्ष सरकारी नियन्त्रणका कुनै खबरहरू आएनन् । सन् २०१० मा अश्लील ठानिएका इन्टरनेट वेबसाइटहरूलाई प्रतिबन्ध गर्ने गृह मन्त्रालयको प्रयास प्रति सर्वसाधारणबाट मिश्रित प्रतिक्रिया आएको थियो र जब अश्लील नठानिएका विषयवस्तुहरूमाथि पनि रोक लगाइएका खबर आए प्रेसका सदस्य र वाक् स्वतन्त्रताका अधिवक्ताहरूले अधिव्यक्तिको स्वतन्त्रताबारे चिन्ता प्रकट गरे । तर सरकारले आफ्नो निर्णयलाई फिर्ता लिई सन् २०११ मा त्यस्ता प्रतिबन्धहरू लागू गरेन ।

प्राज्ञिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक गतिविधि

सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमाथि सरकारद्वारा केही बन्देज लगाइयो । तिब्बतीहरू भेला हुने कार्यक्रमहरू जस्तै अक्टोबरको हिमालयन ओपेरा शोमाथि प्रायःजसो कडाईका साथ बन्देज लगाइयो जसले गर्दा सांस्कृतिक स्वतन्त्रतामा आँच आयो ।

विद्यालयका अधिकारीहरूमाथि सशस्त्र समूहहरूद्वारा भएका अपहरण, जबर्जस्ती चन्दा असुली र धम्कीका घटनाहरूको रिपोर्टिङलाई सञ्चार माध्यमले जारी राख्यो, र सरकारले यसलाई रोकन कुनै पर्याप्त कदमहरू चालेन ।

(ख) शान्तिपूर्ण भेला र संगठनको स्वतन्त्रता

कानूनले शान्तिपूर्ण रुपमा भेला हुने र संगठन गर्ने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । तर सरकारले कहिलेकाही भेला हुने स्वतन्त्रतामा बन्धेज लगायो ।

भेला हुने स्वतन्त्रता

कानूनले भेला हुने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ र केही बन्धेज बाहेक यो कुरालाई देशका नागरिक र वैधताप्राप्त वासिन्दाहरूको हकमा सम्मान गरियो । कानूनले प्रजिअलाई प्रदर्शन र दङ्गाका कारण शान्ति खलबलन सक्ने देखेमा कर्फ्यूको आदेश गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ ।

सरकारले तिब्बती समुदायको भेला हुने स्वतन्त्रतालाई सीमित गरायो । उदाहरणको लागि मार्च १० मा प्रहरीले बौद्धनाथको साम्पेहेलिङ्ग गुम्बामा टिबेटन अप्राइजिङ्ग डे अर्थात् तिब्बती विद्रोह दिवस मनाइरहेका चारजनालाई पक्राउ गर्‍यो । सोही दिन काठमाडौंको चिनियाँ दूतावास बाहिर प्रदर्शन गरिरहेका सात तिब्बतीहरूलाई प्रहरीले पक्राउ गरी एक हप्ताभन्दा बढी थुनामा राखे । नेपाल मानव अधिकार संस्थाका अनुसार हिरासतमा रहँदा प्रहरीले उनीहरूमाथि कुटपिट गरे ।

सुरक्षा अधिकारीले तिब्बती लगायत बौद्धमार्गीहरूलाई जुलाई ६ मा दलाई लामाको जन्मदिवस कार्यक्रममा सहभागी हुनबाट रोक लगाए । सेप्टेम्बर २ को तिब्बती लोकतन्त्र दिवसका अवसरमा बौद्धनाथको एक गुम्बामा आयोजना गर्न लागिएको एक धार्मिक कार्यक्रमका लागि अधिकारीहरूले अनुमति दिन अस्विकार गरे । तर डिसेम्बर १० को नोबेल शान्ति पुरस्कार दिवसका अवसरमा आयोजित धार्मिक उत्सव भने नेपाली अधिकारीहरूको कम्ती उपस्थिति र कुनै पक्राउ बिना बौद्धनाथ र जवलाखेलका वस्तीहरूमा शान्तिपूर्ण रुपमा सञ्चालन भए ।

संगठनको स्वतन्त्रता

कानूनले संगठनको स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ, र सरकारले व्यवहारमा सामान्यतया यस अधिकारको सम्मान गर्‍यो ।

(ग) धर्मको स्वतन्त्रता

कृपया अमेरिकी विदेश मन्त्रालयको अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी प्रतिवदेन www.state.gov/j/drl/irf/rpt मा गई हेर्नुहोस् ।

(घ) घुमफिर गर्न पाउने स्वतन्त्रता, आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू, शरणार्थीहरूको सुरक्षा र राज्यविहिन व्यक्तिहरू

कानूनले देशभित्र घुमफिर गर्न कानूनी रूपमा सीमित गरेको धेरैजसो शरणार्थीहरू बाहेकलाई देशभित्र घुमफिर गर्न, विदेश भ्रमण गर्न, आप्रवासन र देश प्रत्यावर्तन गर्न पाउने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । शरणार्थीहरूको घुमफिरमा असमान तवरले प्रतिबन्ध लगाइयो । तिब्बतीहरूलाई भूटानी शरणार्थीहरूलाई भन्दा बढी प्रतिबन्ध लगाइयो । सरकारले शरणार्थीसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायोगको कार्यालय (यूएनएचसीआर) र अन्य मानव कल्याणकारी संस्थाहरूलाई आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू, शरणार्थीहरू, फर्केका शरणार्थीहरू, शरण खोज्ने व्यक्तिहरू, राज्यविहिन व्यक्तिहरू र सरोकारका अन्य व्यक्तिहरूको सुरक्षा र सहायताको लागि पूर्ण रूपमा सहयोग प्रदान गरेन । कागजात बिना देश भित्रिएका नयाँ तिब्बतीहरूको सम्बन्धमा प्रहरी, अध्यागमन अधिकारी, यूएनएचसीआर र टिबेटन् रिसेप्शन सेन्टरले एकआपसको सहकार्यमा स्थापित प्रक्रियालाई मापदण्ड अनुरूप लागू गरे । तर जब सेप्टेम्बरमा देश भित्रिएका २३ जना नयाँ तिब्बतीहरूको फिर्ताको माग गर्दै चिनियाँ अधिकारीहरूद्वारा हस्तक्षेप हुँदा ती तिब्बतीहरूलाई थुनामा राखियो स्थापित प्रक्रियाको मापदण्ड अनुरूपको लागूका सम्बन्धमा प्रश्न चिन्ह खडा भयो । केही ढिलाई पश्चात् ती २३ जनालाई यूएनएचसीआरको हातमा रिहाई गरियो र वर्षको अन्त्यसम्ममा उनीहरू भारतमा थिए ।

राजनीतिक विषयहरूमा ध्यानाकर्षण गर्न जबरजस्ती यातायात बन्द जस्ता कार्यहरू गरी विभिन्न राजनीतिक समूहहरूले घुमफिरको स्वतन्त्रतालाई सीमित पारे । अधिकांश बन्दहरूको आवाहन तराईका जातीय समूहहरूले गरे ।

आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू

सरकार र माओवादीले १० वर्षे जनयुद्ध पश्चात् स्वैच्छिक रूपमा आफ्नो घर फर्कन चाहने विस्थापितहरूलाई सुरक्षा र सम्मानका साथ घर फर्कन सहयोग गर्ने सहमति गरेता पनि व्यवहारमा सो सहमति लागू भएन । यूएनएचसीआर, ओएचसीएचआर र संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम जस्ता विभिन्न संयुक्त राष्ट्र संघीय संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय नीति सङ्गतका आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूसम्बन्धी नीति तयार गर्न सरकारसँगको कार्य जारी राखे । नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले देशमा ७०,००० जना सम्म आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू रहेको अनुमान गरे । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सन् १९९६ देखि २००६ सम्म ७८,६८९ व्यक्तिहरू विस्थापित भएको हुनसक्ने अनुमान लगायो ।

सरकारले नर्वेजियन रेफ्यूजी काउन्सिल, आईसीआरसी, क्यारिटास, ईन्टरनेशनल रिलीफ एण्ड डिभेलपमेण्ट र एक्शन एड्नेपाल जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूको सहयोगका लागि कार्यक्रमहरू थालनी गर्न अनुमति दियो । मध्यम तथा तल्लो जातका विस्थापितहरूले पर्याप्त बासस्थान तथा खाना प्राप्त गर्नबाट बढी कठिनाई भोग्नुप्यो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय संस्थाहरू र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार विस्थापितलाई घर फर्काउनमा मुख्य बाधकका रूपमा माओवादीबाट बदलाको डर, स्थानीय माओवादी कमाण्डरले विस्थापितलाई घर फर्कन दिनबाट इन्कार र विस्थापित तथा उनीहरूको घर

जग्गा कब्जा गरेर बसेकाहरू बीचको द्वन्द्व नै रहे । नेपाल आईडीपी वर्किङग ग्रुपका अनुसार प्रायः विस्थापितहरू घर फर्कन नचाहनुको कारण कमजोर सुरक्षा मात्र नभई मुख्यगरी घरजग्गा र रोजगारीका अवसरहरू जस्ता आर्थिक समस्याहरू थिए ।

द्वन्द्वका बेला मारिएका वा विस्थापित भएका व्यक्तिका बालबालिकाले माओवादीबाट बदलाको डर वा द्वन्द्वका बेला बेपत्ता भएका परिवारका सदस्यको मृत्यु भएको यकिन गर्न नसकेका कारण सरकारद्वारा प्रदान गरिने सुविधाहरूका लागि स्थानीय अधिकारीहरू समक्ष नाम दर्ता गर्न सकेनन् । क्यारिटासका अनुसार सरकारले द्वन्द्व पश्चात्का विस्थापितहरूको बसाइँसराइलाई सहयोग वा अनुगमन गर्ने तर्फ निकै कम प्रयास गर्‍यो ।

शरणार्थीको सुरक्षा

शरणमा पहुँच : कानूनले शरण प्रदान गर्ने वा शरणार्थीको हैसियत प्रदान गर्ने सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था गरेको छैन । सरकारले जारी गरेको तदर्थ प्रशासनिक आदेशले भूटानी र तिब्बती शरणार्थीलाई केही सुरक्षा प्रदान गरेको भएता पनि आदेशको कार्यान्वयन कहिलेकाही अपूर्वानुमेय थियो ।

सरकारले देशको पूर्वी भागमा रहेको शरणार्थी शिविरहरूमा बस्ने करिब ५५,००० जना भूटानी शरणार्थीहरू माथि आधिकारिक रूपमा घुमफिरको स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाएता पनि सामान्यतया सो बन्देजको राम्ररी कार्यान्वयन भएन । सन् २००७ मा सरकारले भूटानी शरणार्थीहरूको तेस्रो राष्ट्रमा पुनःस्थापनाको लागि अनुमति प्रदान गर्‍यो । पुनःस्थापनाको कार्य शुरु भए देखि लगभग ५८,५०० जना भूटानी शरणार्थीहरू तेस्रो राष्ट्रमा पुनःस्थापित भईसकेका छन् जसमध्ये ४९,१०० जना संयुक्त राज्य अमेरिकामा पुनःस्थापित भएका छन् ।

सन् १९८९ पछि देश छिरेका तिब्बतीहरूलाई सरकारले शरणार्थीको रूपमा पहिचान गरेको छैन । तत्पश्चात् आएका अधिकांश तिब्बतीहरू भारत तर्फ प्रस्थान गरेका छन् तर ती मध्येका १५,००० - २०,००० तिब्बतीहरू नेपालमा रहे । सन् २००८ मा चीनले आफ्नो सीमा सुरक्षा तथा आन्तरिक घुमफिरको स्वतन्त्रतामा थप कडाई गरेपछि नेपाल मार्फत अन्य राष्ट्र प्रस्थान गर्ने तिब्बतीहरूको संख्या उल्लेखनीय मात्रामा घट्यो । नेपाल भएर भारत प्रस्थान गर्ने नयाँ तिब्बती आगमनकर्ताहरूलाई युएनएचसीआरको सहजीकरणमा दिईने बहिर्गमन अनुमतिहरूमा कहिलेकाही हुने केही साना प्रशासनिक ढिलाई बाहेक अझ थप नियमित बनेको छ ।

रिपोर्टहरू अनुसार चिनियाँ सीमा बलद्वारा नेपाली सीमा भित्र आएर सताउने क्रम जारी रह्यो ।

सशस्त्र सुरक्षा बलले सीमा क्षेत्रमा भेट्टाएका तिब्बती शरणार्थीहरूलाई मद्दत तथा सुरक्षा प्रदान गरेका घटनाहरू पनि आए ।

शरणार्थीमाथि दुर्व्यवहार : प्रहरी र अन्य स्थानीय अधिकृतहरूद्वारा दैनिक कार्यमा व्यस्त तिब्बतीहरू माथि सताउने काम भएको धेरै रिपोर्टहरू आए । प्रहरीले बेलाबेलामा विना उद्देश्य लामाहरू लगायत तिब्बतीहरूको परिचयसम्बन्धी कागजातहरू जाँच गरे । यस्ता जाँचका क्रममा प्रहरीले उनीहरूलाई देशनिकालाको धम्की दिने तथा घुस माग्ने कार्य गरे ।

चीनमा तिब्बतीहरूको स्वतन्त्रतामाथि हुने दमनको विरुद्धमा आत्महत्या गरेका एक बौद्ध भिक्षुको समर्थनमा जुन २२ मा आयोजना गरिएको एक मैनवत्ती प्रज्वलन कार्यक्रममा भाग लिएका १२ जना तिब्बतीहरूलाई प्रहरीले पक्राउ गरे । सुरक्षा फौजले तिब्बती समुदायका नेताहरूलाई हिरासतमा राखी सोधपुछ गरे जसको फलस्वरूप अन्य नेताहरू अस्थायी समयका लागि लुक्न बाध्य भए । यसका अलावा चीनमा आत्मदाह गरेका बौद्ध भिक्षुहरूसँग ऐक्यबद्धता जनाउन क्षेत्रीय तिब्बती युवा क्लबले आयोजना गरेको तीन दिने कार्यक्रमका क्रममा नोभेम्बर १ मा ५० तिब्बतीहरूलाई प्रहरीले पक्राउ गरी थुनामा राखे । त्यसको भोलिपल्ट आयोजित प्रदर्शनका बेला एकजना व्यक्तिबाट भएको आत्मदाहको प्रयासका कारण थप १८ जना तिब्बतीहरूलाई पक्राउ गरी थुनामा राखियो । सबै थुनुवाहरूलाई पछि सोही दिन रिहा गरियो ।

आधारभूत सेवामा पहुँच : देशमा रहेका धेरै तिब्बतीहरूसँग आवासको लागि कानूनी हैसियत थिएन । सन् १९९० पछि आउनेहरू तथा उनका नेपालमा जन्मेका बालबालिकासँग न त कानूनी हैसियत नै थियो न त कागजात थियो । शरणार्थीका रूपमा दर्ता भएकाहरूसँग देश भित्र रहन पाउने बाहेक अन्य कानूनी अधिकार थिएन र कानूनी हैसियत भएका तिब्बतीका नेपाल जन्मिएका बालबालिकासँग प्रायः अवस्थामा कागजात थिएन । तिब्बती शरणार्थीहरूलाई उच्च शिक्षा हासिल गर्ने, व्यावसायमा स्वामित्व वा लाइसेन्स प्राप्त गर्ने, बैंक खाता खोल्ने, वा जन्म, विवाह र मृत्युका लागि कागजात बनाउने लगायतका कानूनी कार्यहरूका लागि कानूनी हक थिएन, तर घुस खुवाएमा ती कार्यहरू सम्भव हुन्थे ।

मार्चमा प्रहरी र सरकारी अधिकारीहरूले नेपालमा रहेका तिब्बतीहरूलाई केन्द्रीय तिब्बती प्रशासनको प्रधानमन्त्रीय चुनावमा भाग लिनबाट बञ्चित गरे । प्रहरीले काठमाडौँमा हुन लागेको निर्वाचनलाई स्थगन गर्‍यो । पोखरामा बसोबास गरेका तिब्बतीहरूबाट ७०० वटा मत खसे ।

सोमालिया, बर्मा र पाकिस्तान लगायत अन्य देशका करिब ३०० जना व्यक्तिहरू काठमाडौँमा शरणार्थीका रूपमा आए । सरकारले यी समूहलाई शरणार्थीका रूपमा पहिचान नगर्ने क्रम जारी राख्यो र बहिर्गमन अनुमतिको लागि निषेधकारी जरिवाना लगायो (बसुन्जेलको प्रति दिन ५ डलरको दरले) । तर सरकारले मानवताका विश्वसनीय आधार भएका केही अवस्थाहरूमा जरिवानामा छुट प्रदान गर्‍यो । सरकारले यूएनएचसीआरलाई यी शरणार्थीहरूका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, र जिविकोपार्जनका निम्ति केही सेवाहरू प्रदान गर्ने अनुमति दियो । तर यी शरणार्थीहरूसँग शिक्षा र रोजगारका लागि कानूनी पहुँच थिएन ।

राज्यविहीन व्यक्ति

सन् १९९५ मा सरकारद्वारा गठीत धनपति आयोगले देशमा लगभग ३४ लाख व्यक्तिहरूसँग नागरिकताको प्रमाण पत्र नभएको अनुमान गर्‍यो । सरकारले तिनीहरू नेपाली भएको स्वीकार गरेता पनि नागरिकताले प्रदान गर्ने विभिन्न अधिकारहरू (खण्ड ६, महिला तथा बालबालिका, हेर्नुहोस) प्राप्त गर्नका लागि चाहिने नागरिकताको प्रमाण पत्र तिनीहरूले पाएका थिएनन् (जुन नेपाली बाबुआमाबाट जन्मेका नागरिकहरूलाई १६ वर्षको उमेरमा प्रदान गरिन्छ) । सन् २००६ को नागरिकता ऐनले २६ लाख भन्दा बढी मानिसहरूलाई नागरिकता पाउने अनुमति दिएता पनि युएन्एचसीआरले नोभेम्बरमा गरेको एक सर्वेक्षणका अनुसार सीमान्तिकरण, गरिबी, र स्थानीय स्तरमा हुने विभेदकारी अभ्यासका कारण करिब तीसदेखि पचास लाख व्यक्तिले अबै पनि नागरिकताको प्रमाण पत्र पाएका छैनन् ।

लिङ्गको आधारमा भेदभाव गर्ने नागरिकतासम्बन्धी कानूनले राज्यविहीनतालाई टेवा पुऱ्याएको छ । आमा वा पिता नागरिक भएमा छोराछोरीले पनि नागरिकता प्राप्त गर्छन् । तर व्यवहारमा स्थानीय अधिकारीहरूले सामान्यतया केवल आमाको नागरिकताको प्रमाणपत्रका आधारमा मात्र छोराछोरीलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र जारी गर्न इन्कार गरे । फेब्रुवरी २७ मा सर्वोच्च अदालतले पिताको पहिचान नभएको वा परिवारबाट विछोड भएको कारण उपस्थित हुन नसकेको अवस्था भएता पनि आमाबाट नागरिकता हस्तान्तरण गर्न मिल्छ भनी पुष्टि गरेको थियो । तत्पश्चात् केही नागरिकताका प्रमाणपत्रहरू जारी भएता पनि केही स्थानीय अधिकारीहरूले अदालतको आदेश पालना गरेनन् । नागरिकताको अधिकारसम्बन्धी मुद्दा संविधानसभामा पनुरावलोकनको क्रममा थियो ।

राज्यविहीन व्यक्तिहरूले हिंसाको सामना गरेनन् तर उनीहरूले रोजगार, शिक्षा, निवास व्यवस्था, स्वास्थ्य सेवा, विवाह, जन्म दर्ता, अदालत र न्यायिक प्रक्रियामा पहुँच, र जग्गा तथा सम्पत्ति माथिको स्वामित्वमा भेदभाव अनुभव गरे ।

खण्ड ३ : राजनीतिक अधिकार प्रतिको सम्मान : नागरिकको आफ्नो सरकार बदल्ने अधिकार

कानूनले नागरिकलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले आफ्नो सरकार बदल्ने अधिकार दिएको छ, र सामान्यतया नागरिकहरूले व्यवहारमा यो अधिकारको अभ्यास गरे ।

चुनाव र राजनीतिक सहभागिता

पछिल्लो चुनाव : सन् २००८ मा नागरिकहरूले दुबै विधायिका तथा संविधान निर्माणका लागि संविधानसभाका सदस्यहरूको निर्वाचन गरे । स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू चुनाव विश्वसनीय भएको भनी स्वीकार गरे । यद्यपि राजनीतिक हिंसा, धम्की र मतदानमा अनियमितताका रिपोर्ट आएका थिए ।

महिला र अल्पसङ्ख्यकहरूको सहभागिता : महिला, आदिवासी र अल्पसङ्ख्यकहरूलाई मतदान गर्न वा सरकार वा राजनीतिक दलमा भाग लिन बन्देज लगाउने कुनै कानून छैन तर पनि राजनीतिक प्रक्रियामा महिला तथा केही जातीय समुदायको भूमिका परम्पराले गर्दा सीमित हुन पुग्यो । परम्परागत रूपले केही जातले अरुले भन्दा बढी राजनीतिक शक्ति उपभोग गरे । कूल ५९४ सदस्य रहेको संविधानसभामा जम्मा १९४ महिला सदस्य थिए । चौवालिस सदस्यीय मन्त्री परिषदमा सातजना अल्पसङ्ख्यक जातीय समुदायका, पाँचजना महिला र चारजना दलित सदस्यहरू थिए । धेरैजसो ठूला राजनीतिक दलहरूसँग भातृ संगठन, ट्रेड युनियन र सामाजिक संस्थाहरू आवद्ध थिए ।

खण्ड ४ : सरकारी भ्रष्टाचार र पारदर्शिता

कानूनले पदीय भ्रष्टाचारलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ । तर सरकारले त्यो कानूनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरेन र सरकारी अधिकारहरू दण्डहीनताका साथ बारम्बार भ्रष्टाचारी कार्यमा संलग्न रहे । पदीय भ्रष्टाचारको अनुसन्धान गर्ने अधिकार प्राप्त अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दर्ता गरेका भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दा मध्ये ८० प्रतिशत मुद्दामा सफलता पाएको बतायो, तर राजनीतिक व्यक्ति संलग्न केही मुद्दा भने दर्ता नगराएको वा अदालतमा हारेको पाइयो । धेरैजसो नागरिक समाजका संघसंस्थाहरूले आयोग प्रभावकारी नरहेको विश्वास गरे । सरकारी पदाधिकारीहरूलाई सम्पत्ति सार्वजनिक गर्नुपर्ने कानून लागू हुन्छ तर राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रका अनुसार ७७ जना सभासद तथा ३५,००० जना सरकारी कर्मचारीहरूले कानूनले आवश्यक ठहर्‍याए अनुरूप आफ्नो सम्पत्ति विवरण बुझाएका थिएनन् । त्यसो नगर्नेलाई रु ५,००० (६० डलर) सम्म जरिवाना हुनसक्ने प्रावधान रहेको छ ।

मन्त्री तथा सभासदहरूद्वारा भ्रष्टाचार भएको धेरै रिपोर्टहरू आए । मार्च १६ मा सर्वोच्च अदालतले पूर्व मन्त्री तथा नेपाली कांग्रेसका नेता चिरञ्जिवी वाग्लेलाई भ्रष्टाचार गरेको ठहर गर्दै १८ महिना कैद सजाय र दुई करोड तीन लाख रुपैयाँ (२३८,४०० डलर) जरिवाना तिर्न लगायो । वाग्लेले सार्वजनिक पदमा रहँदा अख्तियार दुरुपयोग गरी सम्पत्ति जम्मा गरेको र आफ्ना छोरा देवेन्द्र लगायत परिवारका सदस्यका नाममा सम्पत्ति स्थानान्तरण गरेको सर्वोच्च अदालतले ठहर गर्‍यो । सन् १९९० पश्चात् सर्वोच्च अदालतले एक वरिष्ठ राजनीतिज्ञलाई भ्रष्टाचारीको अभियोगमा दोषी ठहर गरेको यो पहिलो पटक थियो ।

अप्रिल २५ मा अधिकारीहरूले नेपाली जनता दलका सभासद गायत्री साह र मधेसी जनअधिकार फोरमका सभासद वि.पि. यादवलाई कुटनीतिक राहदानी दुरुपयोग गरेको आरोपमा पक्राउ गरे । अपराध अनुसन्धान शाखाको अनुसन्धानले ती सभासदहरू राहदानीको ठग व्यापारीमा काम गर्ने व्यक्तिहरूसँग मिलेमतो गरेको खुलासा गर्‍यो । ती ठग व्यापारीहरूले त्यसरी प्राप्त कुटनीतिक राहदानी, नागरिकता प्रमाणपत्र, र परिचय पत्रहरू फेरबदल गरी आफ्ना ग्राहकलाई अस्ट्रेलिया पठाउन प्रयोग गर्थे । मे १८ मा साह र यादवलाई केन्द्रीय कारागारमा थुनामा राखियो । उनीहरूलाई रु १५ लाख (१७,६२० डलर) धरौटीमा रिहा गरियो । वर्षको अन्त्यसम्ममा उनीहरूको मुद्दा विचाराधीन अवस्थामा थियो । दुबैलाई संविधानसभाबाट निलम्बित गरिएको थियो ।

माओवादी र माओवादीसम्बद्ध संस्थाहरूबाट वर्षभरि दुर्व्यवहारपूर्ण कार्यहरू जारी रह्यो तर विगतका वर्षमा भन्दा केही कम रह्यो । माओवादीले व्यवसाय, कामदार, नागरिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट नियमित रूपमा चन्दा असुली गरे ।

अप्रिल १० मा सालिकराम जम्मकट्टेलको नेतृत्वमा रहेको एक माओवादी भातृ ट्रेड युनियनले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम दिवसको उपलक्षमा “भौतिक, नैतिक, र आर्थिक” सहायता मार्गद्वै उद्यमीहरूलाई चिठी पठायो । सो युनियनले देशभरि ३,००० भन्दा बढी व्यवसायहरूलाई चिठी पठाई हरेकबाट रु एक लाख (१,१७५ डलर) माग गर्‍यो । नवगठित माओवादी जनस्वयंसेवक ब्युरोले “राजनीतिक चन्दा” का नाममा व्यापारी, सरकारी कार्यालय, र ठेकेदारहरूबाट जबर्जस्ती चन्दा असुली गर्ने प्रयत्न गर्‍यो ।

नेपाल प्रहरी भित्र भ्रष्टाचार र दण्डहीनता समस्याकै रूपमा रहे । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूका अनुसार वरिष्ठ तहका अधिकृतहरूको ठूलो कमी थियो । जिल्ला स्तरमा यस्तो कमीले गर्दा तालिम नपाएका प्रहरी जवानहरूले आफ्नो अधिकार क्षेत्र बाहिर रहेर तथा सुपरीक्षण बिना नीति र निर्णयहरू तयार पारे जसको कारण घुसखोरी, भ्रष्टाचार, कानूनको गलत व्याख्या र अख्तियार दुरुपयोगले ठाउँ प्राप्त गर्‍यो ।

जुन ७ मा अख्तियार दुरुपयोग आयोगले डार्फरमा तैनाथ नेपाल प्रहरीको शान्ति सुरक्षा टोलीका लागि बख्तरबन्द गाडीको खरिद प्रक्रियामा २८ करोड ८० लाख रुपैयाँ (३४ लाख डलर) मसोट गरेको आरोपमा ३६ जना बहालवाल तथा अवकासप्राप्त प्रहरी अधिकारी र दुईजना आपूर्तिकर्ताहरूमाथि अभियोग दर्ता गर्‍यो । पूर्व नेपाल प्रहरी महानिरीक्षक रमेश चन्द ठकुरी र अन्य २४ प्रहरीहरू जुन ७ मा गरिएको मुद्दा दर्ता लगत्तै स्वतः निलम्बित भए ।

सन् २००७ मा अन्तरिम संसदले सूचनाको अधिकारसम्बन्धी कानून पारित गर्‍यो जसले सार्वजनिक संस्थाहरूलाई नागरिकलाई सकेसम्म छिटो जानकारी उपलब्ध गराउन र १५ दिनभित्र प्रतिउत्तर दिन सक्ने अधिकार दिएको छ । व्यवहारमा सरकारले सामान्यतया सो आश्यकता पूरा गर्‍यो । सम्बन्धित निकायले व्यक्तिलाई सूचनाको पहुँचबाट इन्कार गरेको खण्डमा अधिकारीहरूले त्यसको वैध कारण बताउनुपर्दछ । कानूनले पाँचवटा अवस्थामा सूचनाको निष्कासनको अनिवार्यतालाई छुट दिएको छ : अनुसन्धान र फौजदारी मुद्दा दायर गर्नलाई सहज पार्न, राष्ट्रको आर्थिक र व्यापारिक चासोलाई संरक्षण गर्न, वैकिङ्ग र व्यापारिक गोपनीयताको संरक्षण गर्न, सामुदायिक मेलमिलापलाई भड्ग हुन नदिन, वा व्यक्तिगत जीवन वा सुरक्षालाई भड्ग हुन नदिन ।

खण्ड ५ : मानव अधिकारको हननको आरोपका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय र गैरसरकारी अनुसन्धान सम्बन्धी सरकारी धारणा

कतिपय स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समूहहरू सामान्य रूपमा बिना सरकारी रोकताक काम गरे र मानव अधिकार सम्बन्धी अनुसन्धान गर्न र निष्कर्ष प्रकाशन गर्न सक्षम भए । सरकारी अधिकारीहरूले केही अवस्थामा उनीहरूको कार्यमा सहयोग गरे र उनीहरूको विचार पनि सुने ।

देशमा कैयौं स्वतन्त्र स्वदेशी मानव अधिकार सम्बन्धी गैरसरकारी संस्थाहरू कार्यरत थिए । सरकारले सामान्यतया मानव अधिकारसम्बन्धी गैरसरकारी संस्थाहरूसँग भेटघाट गर्‍यो र उनीहरूको कुरा सुन्यो । यस कुराको पुष्टि युएनएचआरसी समक्ष भएको नेपालको पहिलो विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका बेला मानव अधिकारवादी संस्थाहरूसँग सरकारले गरेको सहकार्यबाट हुन्छ । नेपाल कानून समाजले पनि मानव अधिकार हनन बारे अनुगमन गर्‍यो भने अन्य थुप्रै गैरसरकारी संस्थाहरू यातना, बाल श्रम, महिला अधिकार र अल्पसङ्ख्यक जातीय समुदाय जस्ता निश्चित क्षेत्रहरूमा केन्द्रित रहे ।

द्वन्द्वकालका बेला विभिन्न मानव अधिकार हननका घटनाहरूका लागि जिम्मेवार ठानिएका माओवादी नेता अग्नी सापकोटाको विदेशमा हुने एक तालिम कार्यक्रमका लागि जुन २०१० मा भएको भिसा अस्वीकृतिमा सम्भावित भूमिका भएको हुनसक्ने केही वकील र मानव अधिकारकर्मीहरूको माओवादी दलले भर्त्सना गर्‍यो । माओवादी दलका सदस्यहरूले निश्चित मानव अधिकारकर्मीहरूलाई धम्की दिए । मे ७ मा सापकोटा सूचना तथा सञ्चारमन्त्री नियुक्त हुँदा मानव अधिकारकर्मी र नागरिक समाज समूहहरूले उनको द्वन्द्वकालको गतिविधिका लागि उनीमाथि अनुसन्धान भईरहेको कारण उनको निष्काशन हुनुपर्ने माग गर्दै सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक हितको मुद्दा दर्ता गरे । माओवादीसम्बद्ध समूहहरूले मानव अधिकारवादी संस्थाहरूको सापकोटामाथिको प्रहार राजनीतिक रूपमा अभिप्रेरित रहेको आरोप लगाए । सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक हितको मुद्दालाई विचार गरिरहेको अवस्था भएता पनि जुलाई २५ मा सरकारले असम्बन्धित कारणका लागि सापकोटा लगायत विभिन्न माओवादी मन्त्रीहरूको मनोनयन फिर्ता लियो ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू : सन् २००६ को वृहत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिए अनुसार ओएचसीएचआरले सरकारसँग मानव अधिकार प्रवर्द्धन र सुरक्षाबारे नीति तथा कार्यक्रम तय गर्न र कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्‍यो । सरकारले डिसेम्बरसम्मका लागि ओएचसीएचआरको कार्यादेश थपन आग्रह गर्‍यो । सरकारले सन् २०१० मा ओएचसीएचआरलाई आफ्ना सबै क्षेत्रीय कार्यालयहरू बन्द गर्ने आदेश दियो, र कार्यादेशको नवीकरणका सम्बन्धमा भएका नियमित सम्झौतावार्ताले ओएचसीएचआरलाई कार्य सम्पादन गर्न कठिनाई पऱ्यो । सरकारले ओएचसीएचआरको कार्यादेश अवधि विस्तारको आग्रहलाई स्वीकृत गरेन जुन डिसेम्बर ८ मा समाप्त भयो । ओएचसीएचआरले सन् २०१२ को मध्यसम्ममा आफ्ना सबै सञ्चालनहरू बन्द गरिसक्नुपर्छ ।

सरकारी मानव अधिकारसम्बन्धी निकायहरू : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले दुर्व्यवहारका आरोपहरूको अनुसन्धान गर्दछ । स्रोतको सीमितता र यथेष्ट जनशक्तिको कमीका कारण आयोगले अनुसन्धान गर्ने मुद्दाको संख्या सीमित भयो । आफ्ना सिफारिशहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नगरेर दण्डहीनतालाई प्रवर्द्धन गरेको भनी आयोगले सरकारमाथि आरोप लगायो । आयोगका अनुसार विगत ११ वर्षमा आफूले गरेको ४५० वटा सिफारिश मध्ये सरकारले १२६ वटा पूर्ण रूपमा र २४६ वटा आंशिक रूपमा कार्यान्वयन गरेको छ ।

खण्ड ६ : भेदभाव, सामाजिक दुर्व्यवहार र मानव बेचबिखन

कानूनले वर्ण, जात, लिङ्ग, अपाङ्गता, भाषा, वा सामाजिक हैसियतका आधारमा भेदभाव गर्न प्रतिबन्ध गरेको छ । तर सरकारले यी प्रतिबन्धहरू प्रभावकारी रूपमा लागू गरेन । मेमा पारित गरिएको जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत ऐनले जातका आधारमा गरिने भेदभावलाई कसुर गर्दछ । वर्षको अन्त्यसम्ममा सो कानूनको प्रभावकारिता अस्पष्ट थियो । देशभरि धार्मिक, व्यावसायिक र दैनिक जीवनका धेरै पाटाहरूमा अलचिलो जातीय प्रथा कायमै रह्यो । विशेषगरी ग्रामिण क्षेत्रहरूमा तल्लो जातका मानिस, महिला र अपाङ्गहरू प्रतिको सामाजिक भेदभाव विद्यमान रह्यो ।

महिला

बलात्कार र घरायसी हिंसा : महिला विरुद्ध हिंसा समस्याको रूपमा रह्यो । मुलुकी ऐन अन्तर्गत जबरजस्ती करणीको लागि महिला पीडितको उमेर अनुसार पाँच देखि १२ वर्षसम्म कैद सजाय दिने व्यवस्था रहेको छ । सामूहिक बलात्कार वा गर्भवती महिला वा अपाङ्ग महिलाको बलात्कारको खण्डमा थप पाँच वर्ष कैदको व्यवस्था गरिएको छ । पीडितलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्ति उसमाथि भएको मानसिक र शारीरिक यातनाको गम्भीरतामा भर पर्दछ । कानून बमोजिम जबरजस्ती करणीको परिभाषामा वैवाहिक बलात्कार पनि पर्दछ र लोग्नेलाई तीन देखि छ महिनासम्म कैद सजाय हुनसक्छ । जबरजस्ती करणीका धेरै घटनाहरू रिपोर्ट भएनन् । तर जति पनि रिपोर्ट भए, तिनीहरूमाथि प्रहरी र अदालतहरूले कार्यवाही गरे । नेपाल प्रहरीको महिला विरुद्धका अपराध हेर्ने विशेष इकाई महिला प्रहरी सेलका अनुसार पछिल्लो आर्थिक वर्षमा भएको ३७६ वटा जबरजस्ती करणी र १०१ वटा जबरजस्ती करणीको प्रयासका मुद्दाहरूको तुलनामा यस आर्थिक वर्ष २०१०-११ मा ४८१ वटा जबरजस्ती करणी र १५१ वटा जबरजस्ती करणीको प्रयासका मुद्दाहरू अदालतमा दर्ता भए ।

महिला विरुद्ध घरायसी हिंसा ठूलो समस्याकै रूपमा रह्यो । केही घटनाहरू मात्र रिपोर्ट भएता पनि शारीरिक तथा मौखिक दुर्व्यवहार सामान्य रहेको जनाउने त्यस्ता थुप्रै व्यक्तिगत अनुभवका प्रमाणहरू थिए । महिला विरुद्ध हिंसा महिलाको कमजोर स्वास्थ्य, जिविकोपार्जनको असुरक्षा, र निम्न सामाजिक गतिशीलताका मुख्य कारण मध्ये एक थियो । एम्नेस्टी इन्टरनेशनलका अनुसार वर्षको पहिलो अर्धशमा काठमाडौं उपत्यकामा मात्र ३०० वटा घरायसी हिंसाका घटनाहरू प्रहरीमा रिपोर्ट भए । अझ बढी त रिपोर्ट नै भएनन् । घरायसी हिंसासम्बन्धी कानूनले घरायसी हिंसा गर्ने व्यक्तिलाई रु. ३,००० देखि २५,००० (३५ देखि २९५ डलर) सम्मको जरिवाना, ६ महिना कैद सजाय, वा दुबै हुनसक्ने व्यवस्था गरेको छ । पटकीहरूलाई दोब्बर सजाय दिइने व्यवस्था छ । सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूले सार्वजनिक पद धारण नगरेका व्यक्तिहरूले भन्दा १० प्रतिशत बढी सजाय प्राप्त गर्छन् । अदालतको आदेश पालन नगर्ने व्यक्तिलाई रु. २,००० देखि १५,००० (२३ देखि १७५ डलर) जरिवाना, चार महिना कैद सजाय, वा दुबै हुनसक्छ ।

सरकारले घरायसी हिंसा (अपराध र सजाय) सम्बन्धी ऐन २०६५ पारित गरेता पनि धेरै सुरक्षा अधिकारी र नागरिकहरू यस कानूनबारे अनभिज्ञ थिए । ऐनलाई सफलतापूर्वक लागू गर्न आवश्यक संरचनाहरू स्थापना

गर्नका लागि सरकारले गरेको प्रयास असंयोजित र अपूर्ण रह्यो । बहुसंख्यक घरायसी हिंसाका मुद्दाको किनारा कानूनी कार्यवाहीमार्फत भन्दा मध्यस्थतामार्फत भयो ।

गैरसरकारी संस्थाहरूले प्रहरी, राजनीतिज्ञ र जनसाधारणका लागि सञ्चालन गरेका शैक्षिक कार्यक्रमहरूले घरायसी हिंसा प्रति सचेत बनाउन भूमिका खेल्थे । प्रहरीले देशको ७५ वटै जिल्लामा महिला सेल रहेको दावी गरेता पनि ती सेलहरूमा घरायसी हिंसा र मानव बेचबिखनका पीडितहरूसँग कार्य गर्न आवश्यक निकै कम स्रोत र तालिमप्राप्त कर्मचारी थिए । प्रहरीले घरायसी हिंसालाई अपराध सरह व्यवहार गर्न विशेष निर्देशनहरू जारी गर्ने गर्दछ तर प्रहरी भित्र भेदभावपूर्ण धारणाले जरो गाडेका कारण ती निर्देशनहरूलाई लागू गर्न गाह्रो पर्थे ।

कानूनले बहुविवाहलाई निषेध गरेता पनि बहुविवाहका घटनाहरू घटी नै रहे । बहुविवाह गर्ने व्यक्तिहरूलाई दुई महिना कैद सजाय र जरिवानाको व्यवस्था छ तर दोस्रो विवाह भने रद्द हुँदैन । बहुविवाहका कारण हुने हिंसा समस्याकै रूपमा रह्यो ।

हानिकारक परापरागत प्रथा : दाइजो प्रथाको चलन भारत सीमासँग जोडिएका जिल्लाहरूमा बढी थियो र दाइजोसम्बन्धी विवादका कारण दुलहीको हत्या गरिएका केही घटनाहरू भए । प्रायःजसो बढी दाइजो खोज्ने श्रीमान् वा सासुससुराले श्रीमती माथि शारीरिक दुर्व्यवहार गर्ने वा श्रीमानले अर्को विवाह गर्न पाओस् भनी श्रीमतीलाई जबरजस्ती घर छाड्न लगाउने गरे ।

उदाहरणको लागि मार्च २६ मा विभा देवी मण्डलका श्रीमान्, सासु र देवरहरूले पर्याप्त दाइजो नलाएको भनी उनलाई कुटपीट गरी मारे । वर्षको अन्त्यसम्म आईपुग्दा उनका बाबुआमाको उजूरीका कारण प्रहरी अनुसन्धानको क्रममा थियो ।

बोक्सीसम्बन्धी परम्परागत विश्वासले गाउँका बृद्ध महिला तथा विधवाहरू र विशेषगरी दलित समुदायका महिलामाथि नकारात्मक असर पार्थे । बोक्सी भगाउने कार्य अनुरूप भक्तीहरू तथा स्थानीय अधिकारीहरूले बोक्सी ठानिएकाहरूलाई सार्वजनिक रूपमा पिट्ने र शारीरिक दुर्व्यवहार गर्ने गरे । वर्षभरि नै सञ्चार माध्यम र गैरसरकारी संस्थाहरूले अन्धविश्वास सम्बन्धित थुप्रै घटनाहरू प्रकाशमा ल्याए । सरकारसँग त्यस्ता अपराध रोक्ने वा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने कुनै संयन्त्र थिएन तर नागरिक समाज संस्थाहरूले यस समस्याबारे जनचेतना फैलाए । बोक्सीको आरोप लागेका महिलाहरूले गम्भीर पीडा र शारीरिक तथा मानसिक यातना भोगे । उनीहरूलाई जबरजस्ती मानिसको दिसा खुवाईने, शरीरका विभिन्न भागमा तातो डाडुले हानिने वा खुर्सानीको धुवामा सास फेर्न लगाईने, वा उनीहरूको यौनाङ्गमा छेडिने कार्यहरू भए ।

यस वर्ष महिलाहरूमाथि बोक्सीको आरोपमा कुटपीट भएको रिपोर्टहरू आए । उदाहरणको लागि मे ५ मा बाराकी ४१ वर्षीया गौरीदेवी साहलाई उनका छिमेकीहरूले बोक्सीको आरोपमा बेस्सरी कुटपीट गरी जबरजस्ती मानिसको दिसा खान लगाए ।

नोभेम्बर २३ मा सुनसरी भोख्रा-३ की सम्बुदेवी उरवामाथि उनका जेठान दुखनलाल उरवाले बोक्सी भएको र आफ्नी आमा ललियादेवी उरवाको मृत्यु र दुई वर्ष अगाडि भएको आफ्नो भाइको मृत्युका लागि जिम्मेवार भएको भन्दै उनीमाथि आक्रमण गरे । अपराधीलाई हिरासतमा राखिएको थियो, र वर्षको अन्त्यसम्म कानूनी मुद्दा विचाराधीन अवस्थामा थियो ।

यौन दुर्व्यवहार : यौन दुर्व्यवहार विरुद्ध कानूनी प्रावधान रहेको छ जस अन्तर्गत बढीमा एक वर्षसम्मको कैद सजाय र रु. १०,००० (११७ डलर) सम्मको जरिवानाको व्यवस्था गरिएको छ । सरकारले यसलाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गरेन । यौन दुर्व्यवहार समस्याको रूपमा रह्यो तर के के कुरा यौन दुर्व्यवहार अन्तर्गत पर्दछ भन्ने बारे चेतनाको कमी हुँदा पीडितहरूले प्रायः घटनाहरूको रिपोर्ट गरेनन् ।

यौन पर्यटन : यौनकर्मी र मानव बेचबिखनका पीडितहरूलाई सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूका अनुसार हजारौं महिलाहरूलाई अन्य देशमा र बहूदो रूपमा स्वदेशमै पनि जबर्जस्ती यौन व्यावसायमा काम गर्न लगाइयो । नेपाल मानव अधिकार आयोगको मानव बेचबिखनका लागि स्पेसल च्याप्टरको कार्यालयका अनुसार करिब एक चौथाई देखि एक तिहाई यौन मनोरञ्जनकर्मीहरू १८ वर्ष मुनिका थिए । मानव बेचबिखन र ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन २०६४ र घरायसी हिंसा (अपराध र सजाय) सम्बन्धी ऐन २०६५ ले मानव बेचबिखन लगायत शोषण विरुद्ध अपराधिक दण्डसजायको व्यवस्था गरेको छ ।

प्रजननको अधिकार : जोडीहरू र व्यक्तिहरूले सामान्यतया आफ्ना बालबच्चाको संख्या, बालबच्चा बीचको अन्तराल र समयबारे स्वतन्त्र र जिम्मेवारीका साथ निर्णय गर्न सक्छन् र ती निर्णयहरूका आधारमा उनीहरू माथि भेदभाव, करकाप र हिंसा भएन । दुबै पुरुष र महिलालाई परिवार नियोजनका साधन उपलब्ध थियो । नेपाल जनसंख्या स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०११ का अनुसार ४३.२ प्रतिशत विवाहित महिलाहरूले आधुनिक परिवार नियोजनका तरिकाहरू प्रयोग गरे भने ५६.८ प्रतिशत विवाहित महिलाले आफूलाई आवश्यक परिवार नियोजनका साधन प्राप्त गरेका थिएनन् । अर्चालिस प्रतिशत आमाले बच्चा जन्माउनु पूर्व डाक्टर, नर्स वा सुँडिनीबाट उपचार प्राप्त गरे । देश मातृ मृत्यु दर कम गर्न सफल भयो । सन् १९९० को ८५० प्रति १००,००० जीवित जन्म घटेर सन् २०१० मा २२९ प्रति १००,००० जन्म पुगेको थियो । सो स्वास्थ्य सर्वेक्षणका अनुसार यी प्रगतिका बाबजुद पनि निकै थोरै जन्म (३६ प्रतिशत) मात्र शीप्राप्त स्वास्थ्यकर्मीद्वारा भए । सर्वेक्षणका अनुसार विशेषगरी दुर्गम क्षेत्रमा गर्वासय, बच्चा जन्माउने बेला, र बच्चा जन्माए पश्चात्का बेला महिलाहरूको जीवन बचाउने हस्तक्षेपकारी प्रक्रियामा पहुँच थिएन जसको फलस्वरूप उनीहरू मरिरहेका थिए । यौन रोग पत्ता लागिएका पुरुष र महिलालाई सामान्यतया समान रूपमा उपचार गरियो ।

भेदभाव : समान कामको लागि समान तलब लगायतका विषयहरूमा कानूनले महिलालाई संरक्षण प्रदान गरेको छ तर सरकारले विभिन्न राज्यद्वारा सञ्चालित उद्योगहरूमा समेत ती प्रावधानहरू कार्यान्वयन गरेन ।

महिलाहरूले खासगरी ग्रामिण भेगमा क्रमबद्ध रूपमा भेदभावको सामना गरे । यो अवस्था त्यस्ता ठाउँमा रह्यो जहाँ धार्मिक र सामाजिक परम्परा, शिक्षाको अभाव, कानूनसम्बन्धी अनभिज्ञता जस्ता कुराहरू महिलाको

मतदान गर्न पाउने अधिकार वा सम्पत्ति आफ्नो नाममा राख्न पाउने अधिकार जस्ता आधारभूत अधिकारहरूको अभ्यास गर्न बाधकका रूपमा रहे ।

पिता वा आमा नागरिक भएको खण्डमा छोराछोरीलाई स्वतः नागरिकता प्रदान गरिन्छ (खण्ड ६, बालबालिका, हेर्नुहोस्) । व्यवहारमा भने पिताको पहिचान थाहा नभएको अवस्थामा वा पिता विदेशी नागरिक भएको अवस्थामा स्थानीय अधिकारीहरूले सामान्यतया केवल आमाको नागरिकताको प्रमाण पत्रको आधारमा मात्र छोराछोरीलाई नागरिकताको कागजात जारी गर्न इन्कार गरे ।

लैङ्गिक समानता ऐन २००६ को बावजुद पनि ऐनमा अभै भेदभावपूर्ण प्रावधानहरू छन् । इन्सेकका अनुसार ६२ वटा कानूनमा महिला विरुद्ध भेदभावपूर्ण प्रावधानहरू छन् । उदाहरणको लागि सम्पत्ति माथिको हकसम्बन्धी कानूनले जग्गाको किराय र पारिवारिक सम्पत्तिको बाँडफाँडमा पुरुषलाई बढी अधिकार दिएको छ । कानूनले लोग्ने मानिसलाई आफ्नो श्रीमती अशक्त भएमा वा उनीबाट सन्तान नभएमा पहिलो श्रीमतीलाई पारपाचुके नगरी दोस्रो विवाह गर्न पाउने छुट प्रदान गरेको छ ।

वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी ऐन बमोजिम अबदेखि महिलाले वैदेशिक रोजगार संस्था मार्फत काम खोज्नु भन्दा पहिला सरकार र आफ्नो अभिभावकको अनुमति लिनुपर्ने छैन ।

महिला विरुद्ध सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय समितिका अनुसार महिलाहरूलाई अचल सम्पत्ति र बैंक क्रेडिटको पहुँचमा सिमितता थिए ।

बालबालिका

जन्म दर्ता : सन् २००६ को नेपाल नागरिकता ऐन बमोजिम नागरिकता बाबुआमा मध्ये कुनै एक जनाको नेपाली नागरिकताका आधारमा प्रदान गरिन्छ । पिता अथवा आमा जुनसुकैको नाम मार्फत पनि नागरिकता लिन पाउने अधिकार आवेदक माथि रहने छ, भनी सर्वोच्च अदालतले सन् २००९ मा निर्णय दिएको भएता पनि स्थानीय अधिकारीहरूमा पहुँचको कमी वा आवेदक तथा सरकारी अधिकारीहरूमा कानूनको अभिज्ञताका कारण धेरैजनालाई अभै पनि नागरिकता पाउनबाट बञ्चित गरियो । यसका कारण नागरिकता प्राप्त गर्ने र विद्यालयमा भर्ना हुने कार्यहरू समस्याका रूपमा रहे । सडक बालबालिका जस्ता बाबुआमा नभएका वा बाबुआमाको अत्तोपत्तो थाहा नभएको बालबालिकाले धेरै अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्थ्यो । यद्यपि संस्थागत जिम्मेवारीमा रहेका बालबालिकाले भने उनीहरूको सम्बन्धित संस्थाको अभिभावकत्वमा नागरिकता हासिल गर्न सक्दछन् । देशको सीमा क्षेत्रमा भेट्टाइएका बाबुआमाको पहिचान नलागेका बालबालिकाहरू उनीहरूको बाबुआमाको पत्ता नलगाउन्जेल वंशावलीको आधारमा नागरिक मानिन्छन् (खण्ड २.घ., राज्यविहीन व्यक्ति, हेर्नुहोस्) ।

शिक्षा : कानूनले बालबालिकाको कल्याण र शिक्षाको बारे व्यवस्था गरेता पनि यसको कार्यान्वयन असमान

रह्यो । शिक्षा अनिवार्य थिएन । सरकारी नीतिले ६ देखि १२ वर्ष उमेरका सबै बालबालिकालाई निःशुल्क प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गर्‍यो तर अधिकांश विद्यार्थीहरूले परीक्षा र विद्यालय पोशाकका लागि खर्च व्यहोर्नुपर्थ्यो । सरकारको अनुसार विद्यालय जाने उमेरका ९१.९ प्रतिशत बालबालिकाहरू सरकारी विद्यालय गए तर सामान्य शिक्षा प्राप्तीबाट मुख्य गरी बालिकाहरू नै बढी बञ्चित भए ।

स्वास्थ्य सेवा : बालबालिका तथा वयस्कहरूलाई सरकारले निःशुल्क सामान्य स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराएता पनि आमाबाबुबाट छोरीहरूमाथि हुने विद्यमान भेदभावका कारण स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा गरिब बाबुआमाले छोराहरूलाई बढी प्राथमिकता दिए ।

बालबालिका विरुद्ध हिंसा : बालबालिका विरुद्ध हिंसा व्यापक थियो तर कानूनी कार्यवाही भने विरलै भए । बालबालिका विरुद्धका दुर्व्यवहार र हिंसालाई सम्बोधन गर्न सरकारले केही संयन्त्रहरू स्थापना गर्‍यो, जस्तै केन्द्रीय बालबालिका कल्याण बोर्ड जसको पचहत्तरै जिल्लामा शाखा रहेका छन् ।

कानूनले लिङ्गको आधारमा भेदभावलाई निषेध गरेको छ । तर व्यवहारमा बालिकाहरू विरुद्ध उल्लेखनीय मात्रामा भेदभाव भयो ।

बाल विवाह : कानूनले केटीलाई १८ वर्षको उमेरभन्दा अगाडि विवाह गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ तर देशका धेरै भागमा परिवारहरूले यदाकदा आफ्ना कलिला उमेरका बालबालिकालाई जबर्जस्ती विवाह गर्न लगाए । युनिसेफका अनुसार ५१ प्रतिशत नेपालीको बाल विवाह भयो । सन् २०११ मा भएको देशको जनसंख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणका अनुसार २५ देखि ४९ वर्ष उमेरका नेपाली महिला मध्ये ५५ प्रतिशत १८ वर्ष नपुग्दै विवाहित भए र ७४ प्रतिशत २० वर्ष नपुग्दै विवाहित भए । केटीको उमेरसँगै दाइजो रकम पनि बढ्दै जाने हुँदा सोबाट बच्नका लागि देशको पूर्वी भागका केही क्षेत्रहरूमा साना उमेरका केटीहरूलाई विवाह गराइयो । सामाजिक, आर्थिक, र धार्मिक मान्यताहरूले बालविवाहको चलनलाई प्रवर्द्धन गर्‍यो । कानूनले बाल विवाहमा संलग्न बालिकाको उमेरको आधारमा अपराध विरुद्ध दण्डको व्यवस्था गरेको छ । दण्ड अन्तर्गत कारागार सजाय र जरिवाना पर्दछ जसमा जम्मा गरिएको जरिवाना रकम बाल विवाहमा संलग्न बालिकालाई हस्तान्तरण गरिन्छ । मुलुकी ऐन अनुसार अधिकारीहरूसमक्ष बाल विवाहको मुद्दा दर्ता हुँदा सरकारले जुनै पनि बेला त्यस उपर कारवाही गर्नुपर्दछ । बाल विवाहको रोकथामका लागि कुनै सरकारी कार्यक्रम थिएनन् ।

बालबालिकाको यौन शोषण : बालबालिका माथि व्यापारिक यौन शोषण गम्भीर समस्याको रूपमा रह्यो । सडक बालबालिकाहरू वेश्यावृत्तिद्वारा जीवन गुजारा गरिरहेको र नाबालिग केटीहरू डान्स बार, मसाज पार्लर तथा क्याबिन रेस्टुरान्टहरूमा काम गरिरहेको रिपोर्टहरू आए । सहमतिद्वारा यौनको लागि न्यूनतम उमेर १६ वर्ष रहेको छ र जबर्जस्ती करणीको लागि सजाय पीडितको उमेर र सम्बन्धमा भर पर्दछ । जबर्जस्ती करणीको लागि पीडितको उमेर १४ वर्ष भन्दा कम भएमा ६ देखि १० वर्ष कैद सजाय र महिलाको उमेर १४ वर्ष वा बढी भएमा तीन देखि पाँच वर्ष कैद सजाय हुनसक्छ । जबर्जस्ती करणीको प्रयासको लागि जबर्जस्ती करणीको लागि भन्दा आधा सजाय हुन्छ ।

बाल अशिललतालाई कानूनले प्रतिबन्ध गरेको छ । तर कानूनको अस्पष्ट परिभाषाका कारण अशिललतामा संलग्न व्यक्तहरू माथि कारवाही गर्न गाह्रो पयो । बाल अधिकारको वकालत गर्नेहरूले त्यस्ता अपराधका लागि व्यवस्था गरिएको सजाय—रु १०,००० (११७ डलर) जरिवाना, एक वर्षसम्म कैद सजाय, वा दुबै—प्रतिरोधकका रूपमा काम गर्न पर्याप्त नरहेको बताए ।

विस्थापित बालबालिका : एक दशक लामो माओवादी द्वन्द्वका कारण आन्तरिक विस्थापन समस्याकै रूपमा रह्यो । विस्थापन हुनेको संख्यामा फरक फरक अनुमान भएको पाइयो । आन्तरिक रूपमा विस्थापित बालबालिकाले सामाजिक पुनःसमायोजन कमजोर भएको अनुभव गरे र उनीहरूको खाना, आवास र स्वास्थ्य सेवामा अपर्याप्त पहुँच र पढाइमा सीमित पहुँच थियो । सुरक्षा फौजले प्रायः सडक “सरसफाई” का लागि सडक बालबालिका माथि दुर्व्यवहार गरे र पक्राउ गरे ।

अन्तर्राष्ट्रिय बाल अपहरण : राष्ट्रले सन् १९८० को हेग कन्भेन्शन अन्तर्गत सिभिल एस्पेक्ट्स अफ इन्टरनेशनल चाइल्ड एब्डक्सनमा हस्ताक्षर गरेको छैन ।

यहूदी विरोधी कार्य

यहूदी विरोधी कुनै पनि कार्य भएको रिपोर्ट भएन ।

मानव बेचबिखन

उल्लिखित वेबसाइटमा उपलब्ध अमेरिकी विदेश मन्त्रालयको मानव बेचबिखनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन हेर्नुहोस्: <http://www.state.gov/j/tip>

अपाङ्ग व्यक्तिहरू

अन्तरिम संविधानले अपाङ्ग व्यक्तिहरूका अधिकारबारे सम्बोधन गरेको छैन । अपाङ्ग व्यक्तिहरूका अधिकार र उनका लागि सुविधाहरूको सुधारका लागि सरकारले कानून र नियमहरू लागू गर्ने प्रयास प्रभावकारी भएन । कानूनले भवन, यातायात, रोजगारी, शिक्षा, र राज्यका अन्य सेवाहरूको पहुँच अनिवार्य गरेको छ तर ती व्यवस्था कार्यान्वयन भएनन् । सरकारले अपाङ्ग व्यक्तिहरूसँग सम्बद्ध कानूनहरूलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गरेन ।

हचान्डिक्याप इन्टरनेशनलका अनुसार शारीरिक र मानिसक रूपमा अपाङ्ग व्यक्तिहरूले रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्यको पहुँच र राज्यले दिने अन्य सेवा सुविधामा भेदभाव अनुभव गरे । महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय अपाङ्ग व्यक्तिको सुरक्षाको लागि जिम्मेवार थियो । शिक्षा मन्त्रालयले अपाङ्ग बालबालिकालाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्दछ । स्थानीय विकास मन्त्रालय स्थानीय विकास निकायहरूको ५ प्रतिशत बजेट अपाङ्गतासम्बन्धी कार्यक्रमहरूको लागि छुट्याउन जिम्मेवार थियो । अपाङ्गका लागि काम गर्ने केही

गैरसरकारी संस्थाहरूले सरकारबाट सहयोग रकम प्राप्त गरे तर प्रायःजसो शारीरिक र मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिहरू मद्दतको लागि परिवार माथि नै निर्भर भए ।

राष्ट्रिय/वर्गीय/जातीय अल्पसङ्ख्यकहरू

हरेक समुदायसँग “आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्वर्द्धन गर्ने” तथा प्राथमिक तहमा आफ्नो मातृ भाषामा विद्यालय सञ्चालन गर्ने अधिकार हुनेछ भन्ने कुरा कानूनद्वारा निर्धारण गरिएको छ । व्यवहारमा सरकारले सामान्तया यी प्रावधानहरूको पालना गर्‍यो ।

देशमा ५० भिन्न भाषाहरू बोल्ने ७५ भन्दा बढी जातीय समूहहरू थिए । सरकारले दलितहरू माथि हुने सार्वजनिक बहिष्कारलाई गैरकानूनी घोषणा गरेता पनि र पिछ्छडिएका जातिहरूको अधिकारको संरक्षणको लागि प्रयत्न गरेता पनि विशेषगरी तराई र पश्चिमका ग्रामिण क्षेत्रहरूमा तल्लो जातहरू माथि भेदभाव विद्यमान रह्यो । मुख्यतः काठमाडौं उपत्यकामा राम्रो शिक्षा र सम्पन्नताले गर्दा जातीय विभेद विस्तारै घट्दै गयो र निम्न सामाजिक आर्थिक समूहहरूको अवसरहरू बढ्दै गयो । बढी शिक्षित र शहरमुखी जातहरूले राजनीति र वरिष्ठ प्रशासकीय र शैक्षिक ओहदाहरूमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरी राखे र प्राकृतिक स्रोतहरू असमानुपातिक तवरले नियन्त्रण गरी राखे ।

जातीय भेदभाव गैरकानूनी छ तर दलितहरूलाई बेलाबखत मन्दिरमा प्रवेश गर्न र पानीको स्रोत उपभोग गर्न मनाही गरियो । शहरी क्षेत्रहरूमा भेदभाव घटाउने कार्यमा बढी सफलता प्राप्त भयो ।

अन्तर्जातीय विवाह माथि प्रतिरोध उच्च रह्यो र केही अवस्थामा अन्तर्जातीय विवाहका कारण समुदायबाट जबर्जस्ती निकाला गर्ने कार्य पनि भयो । परम्परागत रूपमा गैरदलितहरूको लागि भनी छुट्याइएका विवाह समारोहहरूमा (जस्तै घोडचढी) सहभागी हुने दलितहरू माथि बेलाबखत कुटपिट भएता पनि अदालतहरूले त्यस्ता किसिमका घटनाहरू माथि कानूनी कारवाही गर्न तत्परता देखाए ।

सामाजिक दुर्व्यवहार, भेदभाव, र लैङ्गिक भुकाव र लैङ्गिक पहिचानका आधारमा हिंसाका कार्य

देशको कुनै पनि कानूनले समलैङ्गिकतालाई अपराध भनेर घोषित गरेको छैन । तर सरकारी अधिकारीहरू विशेषगरी प्रहरीले बेलाबखत समलिङ्गी व्यक्तिहरूलाई सताउने तथा उनीहरूमाथि दुर्व्यवहार गर्ने गरे । स्थानीय गैरसरकारी संस्था नील हिरा समाजका अनुसार दुबै सरकार र नागरिकहरूद्वारा समलिङ्गी व्यक्तिहरूलाई सताउने कार्य सामान्य थियो । महिला समलिङ्गी, पुरुष समलिङ्गी, द्विलिङ्गी, तेस्रो लिङ्गी र अन्तरलिङ्गी (एलजीबीटीआई) का मुद्दाहरूमा कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूले देशका दुर्गम क्षेत्र र विशेषगरी तराई क्षेत्रमा प्रहरीद्वारा लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरूमाथि सताउने कार्य भएको रिपोर्ट गरे ।

सन् २००७ मा सर्वोच्च अदालतले एलजीबीटीआईहरूको आधारभूत अधिकारलाई संरक्षण गर्ने कानून बनाउन, तेस्रो लिङ्गीलाई नागरिकता प्रदान गर्न, र लैङ्गिक रूपमा भेदभावपूर्ण सम्पूर्ण कानूनहरूको संशोधन गर्न आदेश

दियो । मूलधारमा रहेका धेरै राजनीतिक दलहरूले आफ्नो दलको घोषणापत्रमा एलजीबीटीआईको पक्षमा विधान संलग्न गरे र एलजीबीटीआई कार्यकर्ताहरूले नयाँ संविधानमा लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरूको संरक्षणको लागि आवाज उठाए ।

अन्य सामाजिक हिंसा वा भेदभाव

एचआईभी रोकथामका सेवा प्रदान गर्नेहरू वा एचआईभी/एड्स फैलाउन सक्ने बढी जोखिममा रहेका समूहहरू विरुद्ध आधिकारीक रूपमा भेदभाव भएन तर समाजबाट भने यी समूहहरूमाथि भेदभाव भयो । अन्य देश काम गर्न जाने पुरुषहरूमा एचआईभी लाग्न सक्ने तथा आफ्ना श्रीमतिहरूलाई सार्न सक्ने सम्भावना बढी भएता पनि एचआईभी/एड्स लागेका पुरुषहरू माथि भन्दा महिलाहरू माथि बढी भेदभाव भयो ।

खण्ड ७ : श्रमिकका अधिकार

(क) संगठनको अधिकार र सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्न पाउने अधिकार

सरकारले विध्वंसकारी वा राजद्रोही ठहर गरेका वा त्यस्तै किसिमका संस्थाहरूमा बाहेक कानूनले नेपाली कामदारलाई आफूले चाहेको युनियन गठन गर्न वा मनपरेको युनियनको सदस्य बन्न पाउने स्वतन्त्रता दिएको छ । संगठनको अधिकार दुवै औपचारिक र अनौपचारिक क्षेत्रका कामदारलाई लागू हुन्छ तर विदेशी नागरिकका लागि भने लागू हुँदैन । गैरनागरिक व्यक्ति ट्रेड युनियनका अधिकारीका रूपमा निर्वाचित हुन पाउँदैनन् र उनीहरूलाई युनियन गठन गर्न पाउने अधिकार छैन । सोह्रवटा अत्यावश्यक सेवाहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई बाहेक नेपाली कामदारहरूलाई हडताल गर्न पाउने अधिकार र सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्न पाउने अधिकार छ । कानूनले युनियन र युनियन अधिकारीहरूलाई सामूहिक सौदाबाजी लगायत युनियनसम्बन्धी जिम्मेवारी पालनाको बेला लिइएका कार्यवाहीका सम्बन्धमा उठेका मुद्दाहरूबाट संरक्षण प्रदान गरेको छ । कानूनले गैरयुनियन विभेदकारी कार्यलाई पनि निषेध गरेको छ । कानूनले युनियन क्रियाकलापका लागि निष्काशित कामदारहरूको पुनर्वाहलीको व्यवस्था गरेको छ ।

युनियनहरूले प्रतिनिधिको हैसियत प्राप्त गर्नका लागि कम्तीमा २५ प्रतिशत कामदारको प्रतिनिधित्व गरेको हुनुपर्छ भनी कानूनमा तोकिएको छ । तर उल्लिखित न्यूनतम आवश्यकताले वैकल्पिक युनियन समूहहरू गठन गर्न भने प्रतिबन्ध गर्दैन र यिनले हडतालहरू आह्वान गर्न सक्छन् र सरकारसँग प्रत्यक्ष वार्तालापमा सहभागी हुन सक्छन् । अनौपचारिक क्षेत्रका कामदारहरूलाई पनि युनियन गठन गर्न पाउने अधिकार छ तर श्रम विभागका अनुसार धेरै कामदारहरू यी अधिकारबारे अनभिज्ञ थिए ।

कानूनले युनियन गठन गर्ने प्रयत्न गरेका कर्मचारीलाई निष्काशन गर्ने वा सरुवा गराउने अधिकार दिएको छ । यदि कामदारहरू युनियन गतिविधिमा संलग्न भएका कारण निष्काशित भएमा उनीहरूले श्रम विभागमा मुद्दा दर्ता गर्न सक्छन् । विभागसँग अर्ध न्यायिक र मध्यस्थता गर्ने अधिकार छ । यदि विभागबाट मुद्दा किराना लागेन भने श्रम अदालतलाई पुनर्वाहली गर्न सकिन्छ । प्रायः मुद्दाहरू मध्यस्थता मार्फत सुल्झिन्छन् । कानून

अनुसार रोजगारदाताहरूले केवल सीमित परिस्थितिमा र तीन पटकको दूराचारीपूर्ण कार्य पश्चात् मात्र कामदारलाई कामबाट निष्काशन गर्न सक्छन् । कानूनी आवश्यकताहरू पूरा नगरेको हडतालमा सहभागी भएमा दूराचारीपूर्ण कार्य गरे सरह मानिने भनी कानूनले ठहर गरेको छ ।

सोह्र अत्यावश्यक सेवाका क्षेत्रमा कार्यरत कामदारहरूलाई हडताल गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको छ । सो अन्तर्गत सार्वजनिक यातायात, बैङ्किङ्ग, सुरक्षा, स्वास्थ्य सेवा, आदि पर्छन् । अत्यावश्यक सेवाको कानूनी परिभाषाले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको पालना गर्दैन । सशस्त्र फौजका सदस्य, प्रहरी, र सचिव वा माथिल्लो तहका सरकारी अधिकारीहरूलाई कुनै पनि किसिमको युनियन गतिविधिहरूमा भाग लिन मनाही छ । निजी क्षेत्रमा चाहिँ प्रबन्धक तहका कर्मचारीहरूलाई युनियनमा सदस्यता लिन मनाही छ । तर केलाई प्रबन्धक तह मान्ने भन्ने विषय चाहिँ अस्पष्ट थियो ।

कानूनसम्मत हडताल आयोजना गर्नका लागि ५१ प्रतिशत युनियनका सदस्यहरूले एक गोप्य मतदान मार्फत हडतालको पक्षमा मत हाल्नुपर्दछ र युनियनहरूले हडताल गर्नुपूर्व ३० दिनको सूचना दिनुपर्दछ । यदि युनियन दर्ता भएको छैन, उसले बहुसंख्यकको समर्थन पाएको छैन वा ३० दिनको सूचना जारी नगरी हडताल आव्हान गर्‍यो भने सो हडताललाई गैरकानूनी मानिन्छ ।

माथिका कानूनहरू व्यवहारमा असमान रूपमा लागू भए । सरकारले अत्यावश्यक सेवाको क्षेत्रमा हडताललाई प्रतिबन्ध लगाएता पनि अस्पतालका कामदार, होटल, बैंकिङ्ग, रेस्टुराण्ट, र यातायात क्षेत्रले वर्षमा कैयौं हडतालहरू आव्हान गरे । युनियनहरू प्रायः राजनीतिक दलहरूसँग आबद्ध थिए र उनीहरूबाट स्वतन्त्रताका साथ कार्य गरेनन् । कानूनमा आवश्यकताको न्यूनतम सीमा रहेता पनि २५ प्रतिशत भन्दा कम कार्यशक्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने केही युनियनहरूले आफूलाई प्रतिनिधिको रूपमा प्रस्तुत गरे ।

ट्रेड युनियनहरू बीचको आपसी राजनीतिक भैँभगडाका कारण श्रम नेताहरूले सामूहिक सौदाबाजीद्वारा सहमतिमा पुग्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्थो ।

यस वर्ष तीन मुख्य युनियनहरूले राष्ट्रव्यापी हडतालको आव्हान गरी न्यूनतम मासिक ज्यालालाई वृद्धि गरी रु ६,१०० (७२ डलर) पुऱ्याउन दबाव दिए । तीन प्रमुख युनियन र दुई शीर्ष व्यावसायिक संगठनबीचको विस्तृत वार्ता पश्चात् दुबै पक्ष ज्याला वृद्धिका लागि सहमत भए । तर सो सहमतिलाई मधेसी (तराईमा आधारित) राजनीतिक दलहरूसँग आबद्ध अर्को सानो र दर्ता नभएको युनियनले फितलो पारिदियो । व्यावसायिक समुदायको दबावमा सरकार सो दर्ता नभएको युनियनसँग वार्तामा बस्न सहमत भयो जसको फलस्वरूप सो युनियनका सदस्यहरूको न्यूनतम मासिक ज्याला रु ६,२०० (७३ डलर) सम्म वृद्धि भयो । त्यसपछि सरकारले तीन प्रमुख ट्रेड युनियन र दुई शीर्ष व्यावसायिक संगठन बीच भएको सहमतिलाई खारेज गर्‍यो ।

श्रम विवादका बेला भएका हिंसा अन्तर्गत प्रायः श्रम युनियनद्वारा सरकारी अधिकारी, रोजगारदाता वा युनियनका अन्य सदस्यलाई धम्की दिने जस्ता कार्य भए । माओवादी आबद्ध अखिल नेपाल ट्रेड युनियन संघका सदस्यहरूले अन्य युनियनहरूसमाथि आक्रमण गरेको धेरै घटनाहरूको अभिलेख भए । संघका सदस्यहरूले

कम्पनीहरूलाई अन्य युनियनमा आवद्ध कामदारहरूलाई निष्काशन गर्न दबाव दिए वा कामदारहरूलाई जागिर खुस्कन सक्ने धम्की दिँदै आफ्नो युनियनमा सदस्यता लिन दबाव दिए। सूर्य नेपाल कपडा उद्योग कारखानाका माओवादी आवद्ध युनियन सदस्यहरूले एक हडतालको दौरानमा ज्यालाको माग गर्दै एक गर्भवती महिला कर्मचारी लगायत व्यवस्थापनका कर्मचारीलाई कारखानाभित्र विना खाना र पानी ३६ घण्टाको लागि जबरजस्ती तालवन्दी गरे। प्रमुख जिल्ला अधिकृतद्वारा हस्तक्षेप भएपछि व्यवस्थापनका कर्मचारीहरूलाई रिहा गरियो। युनियन सदस्यहरू विरुद्ध हिंसाका घटनाहरू पनि रिपोर्ट भए तर ती निकै कम थिए।

(ख) जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रमको निषेध

कानूनले सबै प्रकारका जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रमको निषेध गरेको छ। तर कमैया प्रथाका रिपोर्ट आउने क्रम जारी रह्यो।

सन् २००२ मा सरकारले दासत्व श्रमको रूपमा रहेको कमैया प्रथालाई औपचारिक रूपमा गैरकानूनी घोषणा गर्‍यो। सरकारद्वारा कानूनको कार्यान्वयन असमान थियो र मुक्त कमैयाहरूको सामाजिक समायोजन गाह्रो रह्यो। सन् २०१० मा सरकारले थप ६,८७० कमैयाहरूको पुनःस्थापना गरी जम्मा २७,५७० जना कमैया जनसंख्या मध्ये जम्मा पुनःस्थापित हुनेहरूको संख्या २२,४०२ मा पुऱ्यायो। प्राथमिक रूपमा खेती किसानी गर्ने व्यक्तिहरूका लागि गरिने अर्को किसिमको दासत्व श्रमको रूपमा रहेको हलिया प्रथा सन् २००८ मा गैरकानूनी घोषणा गरिएता पनि केही मुक्त हलियाहरूले परिचय पत्र प्राप्त नगरेका कारण उनीहरूलाई सार्वजनिक सेवाहरू उपभोग गर्न मुश्किल परेको ओएच्सीएच्आर-नेपालले जनायो।

जबरजस्ती श्रम र दासत्व श्रम कायमै रहेका रिपोर्टहरू आए जुन मुख्य गरी कृषि, घरेलु कामदारी, कलकारखाना, होटल व्यवसाय, धागोले बुट्टा भर्ने कपडा उद्योग, अशिलताको व्यापार, भिक्षावृत्ति, सर्कस, र ईट्टा भट्टाहरूमा भए। दासत्व र जबरजस्ती श्रमका पीडितहरू सामान्यतया महिला र बालबालिका थिए।

साथै अमेरिकी विदेश मन्त्रालयको मानव बेचबिखनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन www.state.gov/j/tip मा गई हेर्नुहोस्।

(ग) बाल श्रमको निषेध र रोजगारीको लागि न्यूनतम उमेर

कानूनले रोजगारीको लागि उमेर यदि उद्योगमा काम गर्ने हो भने १६ वर्ष र कृषिमा हो भने १४ वर्ष भनेर तोकेको छ र बालबालिकाको लागि अनुकूल काम गर्ने वातावरण हुनुपर्ने भनेको छ। रोजगारदाताहरूले १४ देखि १६ वर्ष उमेरका कामदारहरूको अभिलेख राख्नुपर्दछ। बालबालिकालाई कारखाना, खानी वा वर्गिकृत गरिएका अन्य ६० वटा खतरापूर्ण कामहरूका लागि रोजगारीमा लगाइने र १६ देखि १८ वर्षका बालबालिकालाई हप्तामा ३६ घण्टा (बिहान ६ बजे देखि साँझ ६ बजे भित्रको समयमा दिनको ६ घण्टासम्म र हप्ताको ६ दिनसम्म) मात्र काम गराउन पाउने गरी कानूनले निर्धारण गरेको छ। गैरकानूनी रूपमा बालबालिकाहरूलाई काममा लगाउनेहरू माथि कानूनले निश्चित दण्डको व्यवस्था पनि गरेको छ तर

कानूनलाई लागू गर्ने नीति नियमहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएका थिएनन् । उदाहरणको लागि बालबालिकाहरू प्रायः सुरक्षात्मक पोशाक बिना राजधानीका निर्माण स्थलहरूमा काम गरिरहेको पाइयो ।

बाल श्रमसम्बन्धी कानून र अभ्यासको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार श्रम मन्त्रालयले मिश्रित रूपमा तिनको कार्यान्वयन गर्‍यो, र औपचारिक र अनौपचारिक क्षेत्रहरूमा उल्लेखनीय मात्रामा बाल श्रमको प्रयोग भयो । कानून लागू गर्ने सम्बन्धमा स्रोतहरू सीमित थिए । श्रम मन्त्रालयका अनुसार पछिल्लो पटक गरिएको निरीक्षणमा बालबालिकाहरू काम गरिरहेको पाइएन । तर कृषि, घरायसी सेवा, भारी बोक्ने पेशा, रिसाइक्लिङ्ग, यातायात, र ढुङ्गा फुटाउने पेशाजस्ता अनौपचारिक क्षेत्रमा बाल श्रम भएको पाइयो । अनौपचारिक क्षेत्रमा बालबालिकाहरूले लामो घण्टा काम गरे, गरुङ्गो भारी बोके, यौन शोषणको जोखिममा रहे, र बेलाबखत कान, आँखा, वा छाला वा मांसपेशीसम्बन्धी समस्याहरूबाट पीडित बने । ईट्टा, गलैचा, धागोले बुट्टा भर्ने तथा ढुङ्गासम्बन्धी उद्योगहरूमा जबर्जस्ती बाल श्रमका घटनाहरू रिपोर्ट भए । कपडा र धागोले बुट्टा भर्ने उद्योगमा बालबालिकाले विभिन्न खतराको सामना गरे किनभने उनीहरू साना, राम्ररी हावा नखेल्ने कोठाहरूमा तीखो सीयोको काम गर्न बाध्य थिए ।

साथै अमेरिकी श्रम विभागद्वारा प्रकाशित सबैभन्दा खराब किसिमका बाल श्रमसम्बन्धी प्रतिवेदन www.dol.gov/ilab/programs/ocft/tda.htm मा गई हेर्नुहोस् ।

(घ) कामका स्वीकार्य अवस्थाहरू

अदक्ष श्रमिकका लागि न्यूनतम ज्याला प्रति महिना करिब रु. ६,२०० (करिब ७३ डलर) थियो । न्यूनतम ज्यालाले १.२५ डलर प्रति दिनको गरिबी रेखालाई उछिनेता पनि त्यति ज्याला जीवन निर्वाहका लागि चाहिने आधारभूत आवश्यकताको जोहो गर्न मुश्किलले काफी थियो । न्यूनतम ज्यालासम्बन्धी कानून दुबै औपचारिक (जसले जम्मा जनशक्तिको १० प्रतिशत हिस्सा ओगट्छ) र अनौपचारिक क्षेत्रका लागि लागू हुन्छ, तर त्यसको कार्यान्वयन औपचारिक क्षेत्रमा बढी सशक्त रह्यो ।

कानूनले ४८ घण्टे कार्य हप्ता तोकेको छ, जसमा हप्ताको एक दिन विदा र पाँच घण्टा काम गरेबापत् आधि घण्टा आराम गर्ने समय तोकेको छ । कानूनले दिनमा चार घण्टाभन्दा बढी र हप्तामा २० घण्टा भन्दा बढी अतिरिक्त समय काम गर्न नपाउने गरी र प्रति घण्टा अतिरिक्त समयको लागि ५० प्रतिशत तलब पाउने गरी सीमित गरेको छ । अत्यधिक रूपमा अतिरिक्त समय अनिवार्य रूपमा काम गर्न गराउन निषेधित गरिएको छ । कर्मचारीहरूलाई सार्वजनिक विदा, बिरामी विदा, वार्षिक विदा, मातृत्व विदा, मृत्युशोकका लागि विदा, वा अन्य विशेष अवस्थाका लागि विदा लिँदा आफ्नो तलब कट्टा नहुने गरी विदा लिन पाउने हक छ । सरकारले पेशागत स्वास्थ्य तथा सुरक्षाका मापदण्डहरू तय गर्दछ, र कानूनले सञ्चय कोष, निवासको सुविधा, ५० भन्दा बढी महिला कर्मचारी भएका संस्थामा बच्चाका लागि दिवा हेरचाहको सुविधा, र मातृत्व सुविधा जस्ता अन्य सुविधाहरूको प्रतिपादन गर्दछ ।

श्रम मन्त्रालयका अनुसार व्यवहारमा औपचारिक क्षेत्रका धेरैजसो कलकारखानाहरूले न्यूनतम ज्याला र कार्य समयसम्बन्धी कानूनको आज्ञापालना गरेता पनि कृषि र घरायसी सेवा लगायतका अनौपचारिक क्षेत्रमा भने कानूनको कार्यान्वयन मिश्रित रह्यो । मन्त्रालयको देशभरका लागि १२ जना कारखाना निरीक्षक थिए जसले श्रम निरीक्षक र पेशागत स्वास्थ्य तथा सुरक्षा निरीक्षकका रूपमा पनि कार्य गरे । मन्त्रालयमा निरीक्षकका लागि रिक्त पदहरू पनि रहेको सुनिन आयो ।

पेशागत स्वास्थ्य तथा सुरक्षाका मापदण्डहरूको कार्यान्वयन न्यून थियो, र श्रम मन्त्रालयले श्रम कानूनको लागूको सम्बन्धमा सो क्षेत्र सबैभन्दा उपेक्षित क्षेत्र रहेको विश्वास प्रकट गर्‍यो । उदाहरणको लागि कानूनले सिमेन्ट, फलाम र शिशाहरूको काम हुने व्यावसयिक संगठनहरूलाई आफ्ना कामदारहरूलाई आँखालाई सुरक्षित गर्ने उपकरण उपलब्ध गराउनुपर्ने तोकेको छ, तर निर्माण स्थलमा कार्यरत कामदारहरूले टाउँको सुरक्षित राख्ने टोपी वा जुत्ताजस्ता सामग्री बिना काम गरे । त्यस्ता किसिमका उल्लङ्घनहरू निर्माण, खानी उद्योग, यातायात, कृषि, र कलकारखाना लगायतका विभिन्न क्षेत्रहरूमा भए ।

सरकारले पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्यका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नियामक वा प्रशासनिक संरचनाहरूको निर्माण गरेको थिएन । श्रम मन्त्रालयमा पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्यका लागि भनेर कुनै विशेष कार्यालय छुट्याइएको थिएन न त सो क्षेत्रमा विशेष तालिम पाएका निरीक्षकहरू नै थिए । उल्लङ्घनहरूलाई रोक्न सजाय काफ़ी थिएनन् । आफूलाई खतरापूर्ण कामका स्थितिबाट जोगाउनका लागि कामदारहरूले प्रायः आफ्नो जागिरै गुमाउनपर्ने जोखिम लिनुपर्ने अवस्था भएको महसूस गरे । कानूनले कारखाना निरीक्षकहरूलाई रोजगारदाताहरूलाई असुरक्षित अवस्थाहरूको सुधार गर्न आदेश गर्न सक्ने अधिकार दिएता पनि सुरक्षाको मापदण्ड न्यून रूपमा लागू भयो र अनुगमन कमजोर रह्यो । कार्यस्थलमा हुने मृत्यु र दुर्घटनासम्बन्धी ठीक तथ्याङ्क नियमित रूपमा सङ्कलन भएनन् ।

सरकारले श्रम ठेकेदारी गर्ने अर्थात् वैदेशिक रोजगारीका लागि कामदारहरू पठाउने “म्यानपावर” कम्पनीहरूलाई नियन्त्रित गर्‍यो र जालसाजीपूर्ण रूपमा कामदारहरू लिने अभ्यासलाई दण्डित गर्‍यो । तर विभिन्न विश्वसनीय गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार सरकारी अधिकारीहरूले नक्कली भ्रमण कागजातहरू बनाउन सहयोग गरे र श्रम ठेकेदारहरूले कामदार पठाउने सम्बन्धी नियम उल्लङ्घन गर्दा त्यसको बेवास्ता गरे । यसमा अनगिन्ती किसिमका र प्रायः समाजका विश्वासिला पात्रहरू बिना दर्ता दलालका रूपमा काम गर्ने भएकाले कामदार भर्ना गर्ने प्रक्रियाको प्रभावकारी रूपमा अनुगमन गर्न गाह्रो पयो । भर्ना प्रक्रियालाई अभिपारदर्शी बनाउन र जनचेतना फैलाउनका निम्ति सरकारले केही पहलहरूको शुरुवात गर्‍यो । कामदारहरूलाई वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डमा आफ्नो नाम दर्ता गर्न र शुल्क तिर्न प्रोत्साहन गरियो । बोर्डले वैदेशिक कामदारहरूको स्थितिको अनुगमन गर्‍यो र कामदारका अधिकारहरू उल्लङ्घन भएका अवस्थामा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्‍यो । सरकारले सबै करारनामाहरू नेपालीमा अनुवाद गरिएको हुनुपर्ने र सबै कामदारलाई प्रस्थानपूर्व अभिमुखीकरण कार्यक्रममा उपस्थिति हुनुपर्ने प्रावधान तोकेको थियो । अभिमुखीकरणका बेला कामदारहरूलाई उनीहरूको अधिकारका बारे र आफ्नो अधिकारको उल्लङ्घन भएमा के-कस्तो कानूनी कदम चाल्न सकिन्छ, भन्ने बारे सचेत गराइन्छ । तर त्यस्ता पहलको प्रभावकारिता प्रश्नास्पद रह्यो किनभने विदेश गएका

कामदारहरू प्रायः अनिवार्य तालिममा सहभागी भएनन्, र धेरै कम्पनीहरूले तालिम नदिईकनै थोरै शुल्कमा प्रस्थानपूर्व अभिमुखीकरण तालिमको प्रमाणपत्र वितरण गरे ।